

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРУГЛІЙ АЛІНА МИКОЛАЇВНА

УДК 821.161.2.09-3-5-141 «12/15»

ДИСЕРТАЦІЯ

Ораторсько-проповідницька проза і величальна поезія
другої половини XIII – середини XVI ст.:
генеза, художня специфіка

10.01.01 – українська література

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. М. Круглій

Науковий керівник Штонь Григорій Максимович, доктор філологічних наук,
професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Круглій А. М. Ораторсько-проповідницька проза і величальна поезія другої половини XIII – середини XVI ст.: генеза, художня специфіка. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.01.01 «Українська література». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2016.

У дисертації здійснено комплексний аналіз генези і художньої специфіки ораторсько-проповідницької прози та величальної поезії доби Пізнього українського Середньовіччя (друга половина XIII – середина XVI ст.). Досліджено методологію їх вивчення в модерному науковому дискурсі, визначено специфіку історико-літературних обставин творення і суспільної місії літератури Пізнього Середньовіччя, зацентровано увагу на наукових стратегіях її інтерпретації. Доведено, що аналізований період був переломним у розвитку Русі-України і Східної Європи загалом, яку охопили масштабні суспільно-політичні, державні, економічні, етнічні, культурні, ментальні, духовні зміни й трансформації. Це був перехід від Середньовіччя до Ренесансу, що супроводжувався утвердженням національностей, їх ідентичностей, основ державності.

Представлено комплексне бачення художньої специфіки ораторсько-проповідницьких і величальних творів. Аналізовані тексти Пізнього українського Середньовіччя синтезували риси традиційної візантійсько-болгарської проповіді та проповідницьких текстів епох Раннього і Високого Середньовіччя, сповнивши їх власними рисами і характеристиками, зокрема новим змістом, актуальним для часів бездержавності Русі-України. У дисертації доведено, що ідейно-тематичний спектр і художня специфіка ораторсько-проповідницької та величальної літератури доби зумовлена особливостями національного життя і характеру, формуванням політичних, культурних, церковних стосунків із Угорщиною, Польщею, Австрією, Німеччиною.

Увагу зацентровано на визначальній ролі для Пізнього українського Середньовіччя ораторсько-учительної літератури, зокрема творів Серапіона

Володимирського, Кирила II, Максима, Петра Ратенського. У роботі простежено трансформацію киеворуських ідей теоцентризму і христоцентризму, які в досліджуваних текстах набувають яскраво виражених особистісних характеристик.

Проаналізовано образ вітчизняної трагедії у творчості Серапіона, концептуальний простір проповідей київських митрополитів, духовні пріоритети Григорія Цамблака. Встановлено генезу й мистецьку своєрідність величальних поетичних творів митрополитів Кипріяна та Григорія Цамблака, схарактеризовано модель образу автора у «Слові о Лазаревѣ воскресеніи», концепт героя в поетичних величальних творах. Ораторсько-проповідницька проза доби Пізнього Середньовіччя успадкувала і творчо розвинула традиції Раннього і Високого Середньовіччя, наповнила їх новими ідеями й темами доби. Активно застосовується стиль «плетіння слів», посилюється емоційність, риси психологізму, дається усвідомлення особистості, акцентується на покаянні. Вперше трагедія держави виводиться з трагедії окремої особистості, її численних гріхів.

Ключові слова: література Пізнього українського Середньовіччя, ораторсько-проповідницька проза, величальна поезія, генеза, художня специфіка, митрополит, духовні пріоритети, модель образу автора, концепт героя.

SUMMARY

Kruhlii A. M. The sermon and panegyric poems of the second half XIII – middle XVI c.: genesis, art specific. – Manuscript.

Thesis for the Scholarly Degree of Candidate of Philological Sciences (Philosophy Doctor). Speciality 10.01.01 «Ukrainian literature» (035 – Philology). – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2016.

In this dissertation the complex analysis of the genesis and art specific of the sermon and panegyric poems are made (second half XIII – middle XVI s.). The methodology of its investigation in the modern scientific context is presented, specific of the historical and literature conditions and social role of the Late Middle Ages are determined, it is underlined the scientific strategies of its interpretation. The complex understanding of art specific of sermon and panegyric poems are

represented. It is proved that the analyzed period was a turning point in the development of Rus-Ukraine and Eastern Europe, which embraced large-scale social, political, civil, economic, ethnic, cultural, mental and spiritual changes and transformations. It was the transition from the Middle Ages to the Renaissance, accompanied by the approval of nationalities, their identities, the foundations of statehood.

It is presented a complex vision of artistic specificity of the sermon and panegyric poems. Analyzed texts of the Ukrainian late Middle Ages synthesized features of traditional Byzantine-Bulgarian preaching sermons and texts of the early and high Middle Ages, fulfilled their own traits and characteristics, including new content relevant to the times of statelessness of Rus-Ukraine.

The thesis proves that the ideological and thematic range and specificity of the sermon and panegyric poems are motivated by the specific features of national life and character, formation of political, cultural and religious relations with Hungary, Poland, Austria, Germany.

The image of the national tragedy in Serapion`s works, conceptual space of sermon of Kyiv metropolitans, mental priority are presented. Genesis and art specific of panegyric poems of metropolitan Kypriian and Grygotii Stambлак, the model of author image in the «Slovo o Lazarevi voscresenii», concept of hero in the panegyric poems are presented.

Sermon of Late Middle Ages is synthetic literature genre, that combined and according to modern conditions Byzantium, Bulgarian and Kyiv-Rus sermon traditions. Its general features are style «pletinnia sloves», cultivation of penance team, understanding of tataro-mongol invasion like punishment because of the sins. Panegyric poems of Late Middle Ages is poems that dedicated to famous persons and facts which were written in emotional and express style according to demands of church and social. Sermon of Late Middle Ages made important historical and literature mission, confirmed the development of the Rus-Ukrainian literature during mongolo-tatar invasion. It represented national strategies of book thinking, understanding by literature its new mission like depository. Panegyric poems of second half XIII– middle XVI is. declares about art search and victories of this period, its art penetrations of existing canon. It`s represents modern understanding of life, integration of Kyiv-Rus literature in the European cultural space.

The sermon and panegyric literature of second half XIII– middle XVI c. Represent the development of Kyiv-Rus traditions and filing elements of late Middle Ages. Formation of new art specific was determined by new time. In the epoch when Rus-Ukraine was not a state, literature was a general guard of cultural, mental, church and state traditions of Kyiv Rus, that were relived in Baroque.

Keywords: literature of Late Ukrainian Middle Ages, sermon, panegyric poems, genesis, art specific, metropolitan, mental priorities, the model of author image, concept of the hero.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Круглій А. Концептуальний простір літературної спадщини київських митрополитів Пізнього Середньовіччя (XIII–XVI ст.) / А. Круглій // Актуальні питання гуманітарних наук : [міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка]. – Дрогобич : Просвіт, 2014. – Вип. 10. – С. 154–161.
2. Круглій А. Модифікації української літератури Пізнього Середньовіччя: ідейні, тематичні, жанрові / А. Круглій // Актуальні питання гуманітарних наук : [міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка]. – Дрогобич : Просвіт, 2015. – Вип. 11. – С. 172–178.
3. Круглій А. Модель образу автора в анонімному творі доби Пізнього Середньовіччя «Слово про Лазарево воскресіння» / А. Круглій // Русская литература. Исследования. – К. : Логос, 2014. – Вып. XVIII. – С. 64–74.
4. Круглій А. Духовні вектори книжності Григорія Цамблака / А. Круглій // Harvard Journal of Fundamental and Applied Studies. – No. 1. (7), January-June, 2015. – HarvardUniversityPress, 2015. – Volume VIII.– P. 794–800.
5. Круглій А. Ідейна парадигма літературної спадщини киеворуського книжника Серапіона / А. Круглій // Літературознавчі студії : [зб. наук. пр.]. – Вип. 43, ч. 1. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2015. – С. 351–358

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ОРАТОРСЬКО-ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ПРОЗИ І ВЕЛИЧАЛЬНОЇ ПОЕЗІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – СЕРЕДИНИ XVI СТ.	14
1.1. Література Пізнього Середньовіччя в контексті історико-літературних обставин: стан і статус	14
1.2. Наукові стратегії інтерпретації ораторсько-проповідницької прози та величальної поезії другої половини XIII – середини XVI ст.....	29
Висновки до розділу 1.....	53
РОЗДІЛ 2 ХУДОЖНЯ ПОЛІФОНІЯ ОРАТОРСЬКО-ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ПРОЗИ ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. ..	58
2.1. Образ вітчизняної трагедії у творчості Серапіона.....	58
2.2. Концептуальний простір проповідей київських митрополитів.....	72
2.3. Духовні пріоритети Григорія Цамблака.....	91
Висновки до розділу 2.....	102
РОЗДІЛ 3 ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕЛИЧАЛЬНОЇ ПОЕЗІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – СЕРЕДИНИ XVI СТ.	105
3.1. Величальні поетичні твори митрополитів Кипріяна та Григорія Цамблака.....	105
3.2. Модель образу автора у «Словѣ о Лазаревѣ воскресеніи».....	115
3.3. Репрезентація концепту героя в поетичних величальних творах..	125
Висновки до розділу 3.....	144
ВИСНОВКИ	151
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	168

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У часи української державної незалежності національна історико-літературна наука значною мірою змінює вектори своїх наукових студій. Насамперед це стосується проукраїнського напрямку актуалізації періоду давньої української літератури. Твориться нова модель медієвістики незалежної України, базована на здобутках вітчизняного та світового літературознавства, інтегрованості науки в європейський пошуковий простір. Ця тенденція диктується і суто науковими завданнями, і суспільно-політичними позиціями, обґрунтуванням державотворчої та націєтворчої ролі книжності Русі-України.

Саме література другої половини XIII – середини XVI ст., створена у складі переважно Литовсько-Руської держави репрезентує європейську інтегрованість української словесності, її тісний зв'язок із тогочасними світовими тенденціями, міжкультурний і міжетнічний діалог. Крім того, середньовічна писемність, будучи синкретичною за своїм характером, є особливо сприятливим матеріалом для розвитку міждисциплінарних досліджень і застосування не тільки новітніх літературознавчих й історико-літературних методів, а й тих, які є популярними у пов'язаних із нею науках, зокрема філософії, історії, психології.

Сьогодні, не зважаючи на суттєве посилення й розширення спектру вивчень медієвістичних українських студій, залишається багато питань і проблем, які потребують детального дослідження, реінтерпретації чи наукового перекодування. До таких належить українська література другої половини XIII – середини XVI ст., яка від початків її наукового студіювання у XIX ст. і до сьогодні здобувається на різні тлумачення, містить низку аспектів і граней, вирішення котрих значною мірою вдосконалює та деталізує модель української літератури доби Пізнього Середньовіччя. Усе це визначає актуальність пропонованого дослідження.

Окремі аспекти проблеми досліджено у працях М. Грушевського, І. Франка, О. Мишанича, В. Шевчука, П. Білоуса, В. Яременка Л. Задорожної, О. Сліпушко та ін. Особливо варто відзначити внесок Ю. Пелешенка у вивчення конкретних аспектів студійованого нами питання. Однак, до цього часу в українському літературознавстві не існує окремої системної праці, присвяченої аналізу й інтерпретації художньої сутності ораторсько-проповідницької та величальної творчості другої половини XIII – середини XVI ст., з'ясуванню її генезису та художньої специфіки. Вирішення цих питань забезпечує повноту в характеристиці літератури представленого періоду, а також присутньо конкретизує субстрат визначень та інтерпретації концептів стосовно неї.

Наголосимо, саме книжність доби Пізнього Середньовіччя у міжчассі Київської Русі та Гетьманщини виконувала роль оберега і скарбниці національних традицій – як літературних, духовних, так і ширше – релігійних, культурних, державних, суспільно-політичних. Крім того, література означеної доби явила нові художні феномени, такі як ораторсько-проповідницька проза з відповідними ідейними векторами та величальна поезія з уславленням людини своєї епохи. Генезис та художня специфіка останніх не належали до сьогодні до сфери досліджень учених. Однак саме ці студії збагачують, на наше переконання, уявлення про повноту характеру та специфіку книжності означеного періоду, а також розширюють наукові горизонти її тлумачення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертації відповідає проблематиці наукової теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Мови та літератури народів світу: взаємодія та самобутність» (державний реєстраційний № 11БФ044-01; науковий керівник – доктор філологічних наук, професор Г. Ф. Семенюк).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 12 від 26.06.2014 р., уточнена – протокол № 10 від 19.04.2016 р.).

Метою дослідження є визначення ролі та поглиблений аналіз ораторської проповідницької прози і величальних поетичних творів другої половини XIII – середини XVI ст., зокрема їх генезису та художньої специфіки.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких **завдань**:

– дослідити історико-літературні обставини творення і суспільну місію літератури доби Пізнього Середньовіччя;

– проаналізувати наукові стратегії інтерпретації ораторсько-проповідницької прози і величальної поезії другої половини XIII – середини XVI ст., і, відповідно до наукової необхідності, забезпечити й обґрунтувати наші дефініції цих жанрів;

– визначити особливості еволюції ораторсько-проповідницької творчості Серапіона та характер парадигми національної трагедії в ній;

– репрезентувати системне бачення художніх явищ у проповідях київських митрополитів другої половини XIII – середини XVI ст.;

– забезпечити нові аспекти в прочитанні генези проповідей Григорія Цамблака і специфіки духовних пріоритетів у ній;

– дати наукове обґрунтування ідейної та художньої сутності величальних творів митрополитів Кипріяна і Григорія Цамблака;

– визначити аспекти своєрідності та новизни у трактуванні образу автора у «Слово о Лазаревѣ воскресеніи», а також характер образу героя в поетичних величальних творах.

Об'єктом дослідження обрано тексти ораторсько-проповідницьких і величальних творів другої половини XIII – середини XVI ст.

Предмет дослідження – особливості ораторсько-проповідницьких і величальних творів доби Пізнього Середньовіччя, їх генеза та художня специфіка.

Теоретико-методологічну основу дисертації складають праці фундаторів української медієвістики, зокрема М. Максимовича, В. Ключевського, І. Франка, М., Грушевського, С. Абрамовича, В. Перетца, С. Єфремова С. Бугославського та ін. Також ґрунтуємося на розвідках учених-філологів другої половини ХХ – поч. ХІХ ст., насамперед О. Александрова, П. Білоуса, С. Висоцького, Л. Задорожної, І. Ісіченка, М. Корпанюка, В. Кречотня, Л. Махновця, О. Мишанича, Д. Наливайка, Г. Павленко, Ю. Пелешенка, Н. Поплавської, О. Сліпушко, В. Соболю, В. Сулими, М. Сулими, В. Шевчука, В. Яременка та ін. Враховуємо і внесок російських учених-медієвістів у вивчення цієї теми, зокрема, Г. Вагнера, А. Дьоміна, І. Єрьоміна, Д. Ліхачова, В. Мількова, Б. Рибакіна та ін.

Методи дослідження. У дисертації застосовано низку методів, зокрема традиційних і новітніх для українського літературознавства й історико-літературної науки. Використання методів зумовлене особливостями давньої літератури означеного періоду. Так, порівняльно-історичний метод використано для зіставлення особливостей ораторсько-проповідницької та гімнографічної літератури другої половини ХІІІ – середини ХVІ ст. За допомогою філологічного методу в роботі проаналізовано тексти ораторсько-проповідницьких і гімнографічних творів, подано текстологічний аналіз і коментар до них. Також у дослідженні використано історичний та психологічний підходи, метод історизму, елементи біографічного, соціологічного і культурно-історичного методів. Текстуальний і контекстуальний методи дають можливість визначити художню специфіку творів і їхню місію у контексті тогочасної літератури. Саме комплексний підхід до вивчення й аналізу ораторсько-проповідницької та гімнографічної творчості другої половини ХІІІ – середини ХVІ ст. дає можливість з'ясувати специфіку місії та художньої природи цього книжного періоду.

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що вперше у вітчизняному літературознавстві запропоновано комплексний і системний

аналіз ораторської проповідницької прози та величальної поезії другої половини XIII– середини XVI ст., їх генези і художньої специфіки.

Також наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– уперше в українській історико-літературній науці проаналізовано специфіку формування ораторсько-проповідницької прози та величальної поезії доби Пізнього Середньовіччя, їхню ідейну відповідність добі української бездержавності;

– сформульовано вектори наукових стратегій інтерпретації ораторсько-проповідницької прози і величальної поезії другої половини XIII – середини XVI ст. з огляду на здобутки сучасного літературознавства, зокрема його методологію;

– запропоновано й уведено в науковий обіг авторське визначення понять «ораторсько-проповідницька проза» і «величальна поезія» часів українського літературного Пізнього Середньовіччя;

– досліджено парадигму ораторсько-проповідницької прози Пізнього Середньовіччя, особливості ідейно-тематичного спектру і художню специфіку;

– представлено модель образу вітчизняної трагедії у творчості книжника Серапіона;

– уперше виокремлено парадигму концептуального простору проповідях київських митрополитів, визначено його специфіку і роль у розвитку національного письменства;

– схарактеризовано своєрідність духовних векторів проповідницької спадщини Григорія Цамблака;

– досліджено ідейно-тематичний і жанровий спектри величальної поезії другої половини XIII– середини XVI ст., зокрема величальні твори митрополитів Кипріяна і Григорія Цамблака;

– представлено комплексне дослідження моделі образу автора у «Слові про Лазарево воскресіння» та концепту героя у поетичних величальних творах.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що матеріали дослідження є певним внеском у сучасну українську медієвістичну науку, зокрема студії над епохою Пізнього Середньовіччя. Вони сприятимуть вирішенню багатьох наукових питань, які стосуються давньої української літератури, а саме – генезису, еволюції та художньої специфіки ораторсько-проповідницьких і гімнографічних текстів другої половини XIII – середини XVI ст., визначення ролі книжності означеного періоду у формуванні національного письменства і збереженні українських традицій у часи відсутності власної русько-української держави.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що отримані висновки та узагальнення можуть бути використані для розробки курсів з історії української літератури, зокрема давньої, при написанні дисертаційних, магістерських, бакалаврських і курсових робіт, при створенні нових навчальних посібників, підручників, програм, хрестоматій із давньої української літератури.

Апробація результатів дисертації. Дисертація є самостійним дослідженням, наукову концепцію якого апробовано у формі численних доповідей і виступів на всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях. Зокрема, Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (м. Київ, 2014 р.), «Міжнародний круглий стіл до 201-ї річниці від дня народження Т. Шевченка «Всесвіт Тараса Шевченка» (м. Київ, 2015 р.), Всеукраїнські наукові читання за участі молодих вчених «Дух нового часу в дзеркалі слова і тексту» (м. Київ, 2015 р.), III Міжнародна науково-практична конференція молодих учених «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи (м. Дрогобич, 2015 р.), Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологічна наука в міждисциплінарному контексті» (м. Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція до 202-ї річниці від дня народження Т. Шевченка «Всесвіт Тараса Шевченка» (м. Київ, 2016),

Всеукраїнських наукових читаннях за участю молодих учених «Мова і література в глобальному і локальному медіапросторі» (м. Київ, 2016).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації викладено у 5 одноосібних публікаціях, 4 з яких уміщено в наукових фахових виданнях України, 1 – в іноземному.

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (235 позицій). Загальний обсяг дисертації – 190 сторінок, із яких 167 основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ОРАТОРСЬКО-ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ПРОЗИ І ВЕЛИЧАЛЬНОЇ ПОЕЗІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – СЕРЕДИНИ XVI СТ

1.1. Література Пізнього Середньовіччя в контексті історико-літературних обставин: стан і статус

Період другої половини XIII – середини XVI ст. в історії давньої української літератури є наймеш дослідженим і малопрокоментованим в аспекті його генезису, ідейно-тематичної та художньої специфіки. Тривалий час ця епоха взагалі залишалася своєрідною «білою плямою» в історії книжності. Традиційно, більшість дослідників характеризують цей етап у розвитку національної культури як несприятливий для творення і розвитку літератури та загалом суспільного життя. Складність і суперечливість означеної доби вкотре підтверджує актуальність її дослідження і потребує комплексного вивчення історико-літературних обставин творення і суспільної місії літератури Пізнього Середньовіччя. Саме такий підхід забезпечить повноаспектність історії руської книжності, її самодостатнє представлення у контексті національного культурного розвитку.

В історичному аспекті він став переломним періодом у розвитку не тільки Русі-України, а й Східної Європи загалом, яку охопили масштабні суспільно-політичні, державні, економічні, етнічні, культурні, ментальні, духовні зміни й трансформації. Це були часи переходу від Середньовіччя до Ренесансу (Відродження), який у різних літературах набув відмінних ознак і характеристик, розвинувшись більшою чи меншою мірою. По суті, це були часи утвердження національності, її ідентичності, підвалин нової державності, основи яких еволюціонували з епохи Середньовіччя і набували поступово нових, відповідних новим віянням, форм.

Загалом, література Пізнього Середньовіччя за оцінкою вчених визначається переважно як доба, що не забезпечила особливо значущих нових відкриттів і здобутків у царині як жанрів, так і ідей, сюжетів, образів. Водночас визнавалася і подвижницька праця тогочасних русько-українських книжників, що була направлена як на відродження багатогранної спадщини Київської Русі, так і сповнена прагнення творити щось нове, спрямована на новітні пошуки та самореалізацію. Так, І. Франко наголошував, що книжність українського Пізнього Середньовіччя – це «300-літній занепад усякої духовної праці, всякої літературної творчості. Рідко котра жива література в світі переходила таку летаргію. І то не був упадок «освіти»: такі люди скребли немилосердно пір'ями, переписували масу фоліантів, скорочували, компілювали, редагували зі старих матеріалів масу нових книг, але все се була марна, механічна робота. Праця була, письменство писалося, та не було ані іскри живої думки, не було зерна духового інтересу, який би з тої механічної праці робив якесь справді живе органічне діло» [199, с. 216].

На подібних наукових позиціях стояв і М. Грушевський, наголошуючи, що «з погляду книжної продукції України ці пів третини століття XIV, XV і перша половина XVI віків усе ще стеляться перед очима дослідника якоюсь порожньою, безплідною пустинею, що він збентежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних знаків пугу просторинь» [29, с. 5]. Проте, при цьому учений акцентує увагу на тому, що «при всій бідності своїй у сфері продукції, цей період, очевидно, був повний внутрішнього змісту. Він підготовлював небувалу доти напружену громадську, ідейну активність першого відродження [...]. Ці віки були таки смутними, але не безплідними днями нашого життя» [57, с. 6]. Таким чином, М. Грушевський цілком правомірно визначив першим колосальний внутрішній потенціал цього письменства, фактично вказавши на новий вектор її досліджень – національну місію. Досить категоричною є думка Д. Чижевського, який назвав цю добу «майже паузою в літературному розвитку» [211, с. 212].

Оглядаючи такі висновки, варто зауважити, що подібні оцінки дослідників XIX–XX ст. зумовлювалися тогочасним розвитком літературознавчої науки, браком тих знань, методологій, стратегій, які моделюють сучасний науковий пошук і якими оперують вчені сучасні. Останні літературознавчі, філософські, культурологічні та інші пошуки дають підстави говорити про особливу місію пізньої середньовічної книжності, її специфічну роль у процесі національного самовизначення. Саме література означеного періоду була тісно інтегрована у тогочасний європейський простір на рівнях не тільки духовному, ідейному, культурному, а й геополітичному, державницькому. Це значною мірою впливало на формування її тематичного контексту й усвідомлення власної місії.

Цілком правомірною є думка Ю. Пелешенка про те, що «українська література Пізнього Середньовіччя досить виразно входила в коло православнослов'янського метаписьменства, близькість між регіональними та національними частинами якого була настільки тісною, що інколи важко визначити, в якій країні й коли виник той чи інший літературний твір. Створений в одному національному середовищі, він легко переходив і прищеплювався в іншому, часом зазнавши там певних текстуальних змін» [150, с. 6]. Фактично йдеться про книжність міжнаціональну, створену одним народом, який перебував у складі іншої держави – руським у складі Ливтовсько-Руського князівства. Також учений веде мову про подібність українських і білоруських пам'яток цього періоду, існування спільних творів для всіх православних християн і навіть румун. Варто додати, що спільними були і пам'ятки українські та литовські, що зумовлено присутністю в одному державному утворенні, інтенсивним обміном традиціями і досвідом, творенням спільних духовних цінностей. Загалом література того часу представляла собою цілісну і змінну систему, а нова історична доба з властивим їй рисами визначила ідейно-тематичне спрямування тогочасної писемності, наповнила його актуальними темами й ідеями.

Має рацію Л. Левшун, стверджуючи, що в цей час «древні культурні центри (Київ, Полоць, Новгород, Турів) вже до середини XIII ст. поступово втрачають своє значення, звичні геополітичні й культурні зв'язки розриваються, давня Русь йде до своєї загибелі» [114, с. 411]. Навала монголо-татар тільки пришвидшила процеси розпаду Русі, що були зумовлені й численними удільними протистояннями. Іноземне поневолення змінило історико-культурні шляхи розвитку багатьох європейських держав, включаючи Київську Русь. Жертвами нашествия на теренах Київської Русі у 1237 р. стали міста Рязань, Володимир-на-Клязьмі, Твер, Ярославль, Вологда, Кострома та інші. Це все були русько-українські міста, околиці величної Київської Русі. З початку 1239 р. татари наблизилися до центру Русі. Нападниками були захоплені та зруйновані такі міста, як Переяслав, Чернігів, а також ряд великих населених пунктів Чернігово-Сіверщини. 6 грудня 1240 р. іноземні поневолювачі захопили Київ, що й знаменувало початок занепаду могутньої колись Києворуської держави і періоду Пізнього Середньовіччя. Монголо-татарами були знищені центри книжності, зокрема монастирі та церкви. У ті важкі часи вистояв тільки Софійський собор, який незабаром зміг відновити служби. Так само швидко відновилися і знову почали діяти й інші монастирі – Києво-Печерський, Видубицький, Михайлівський. Як підкреслює Л. Левшун, «татарські погроми розрушали тільки матеріальну культуру. На згарищах виростали нові храми і міста. Культура північно-східної Русі в умовах іноземного поневолення, страждаючи і руйнуючись фізично, втрачаючи кращі свої пам'ятки, залишалась тим не менше самоідентичною» [114, с. 411]. Варто додати, що нищення культури матеріальної дійсно не означало нищення того колосального духовного досвіду, який був створений у часи Раннього і Високого Середньовіччя. Місія доби Пізнього Середньовіччя розпочалася й утвердилася саме у його збереженні, консервуванні, а потім – і наповненні новим актуальним для свого часу змістом та смислами.

Суттєвий внесок у відродження церковної структури Русі після навали

монголо-татар зробив київський митрополит Кирило II. Головною його заслугою стало те, що йому вдалося домогтися звільнення руської церкви від ханської данини. Надалі це приведе і до повного визволення церкви від зовнішньої залежності. Менше постраждало – завдяки позиції Данила Галицького – від навали монголо-татар Галицько-Волинське князівство. Відповідно, завдяки діяльності князя-короля Данила князівство продовжувало жити і продукувати літературу. Крім того, у ці часи було засновано місто Львів, збудовано низку монастирів і церков. Знаменним став візит Данила в Орду, сповнений прагнення налагодити мир. Також політичні інтереси Данила були спрямовані і на Захід. Прагнучи встановити політичний і військових союз із Папою Римським руський володар прийняв від нього царську корону. Це стало свідченням визнання руського князя на міжнародному рівні, а, отже, і його держави. Проте, Данило не отримав очікуваної підтримки і ці стосунки швидко занепали.

Після смерті Данила Галицького триває процес єднання західноукраїнських земель під протекторатом його послідовників Шварна і Лева Даниловичів. Галицько-Волинське князівство на початку XIV ст. було єдиним і цілісним. Його очолював онук Данила Юрій I Львович. Крім того, на цих теренах утворилася незалежна від володимиро-суздальської митрополія на чолі з галицьким митрополитом Нифонтом. Незабаром починається довготривалий процес протистояння галицьких земель із Польщею.

На середину XIII ст. припадає суттєве зростання ролі та політичного значення у Східній Європі Литовського князівства. Його керманіч Ольгерд Гедимінович об'єднав Київщину, Поділля, Чернігівщину, Сіверщину у складі Литовської держави. Для розвитку тогочасної культури загалом і книжності зокрема це було сприятливим чинником. Посилюються процеси взаємовпливів між культурами і літературами, відбувається активний обмін досвідом. Це збагачувало всі літератури, наповнювало їх новими ідеями, жанровою специфікою, а також сприяло загальноєвропейській інтеграції та

творенню нового міжкультурного простору. Яскравим свідченням високого статусу русько-українського етносу у складі Литви є використання «руської мови» як державної. Русь зі своїми традиціями значно перевищувала Литву, що й було визнано останньою. Політичний вплив Литви поєднався із культурним домінуванням Русі.

Як наголошує В. Литвинов, «частина земель, яка потрапила під владу Литовського князівства, через свою культурну вищість над народом-володарем, створила на основі литовського та українсько-білоруського етносів державу національно двоїстасну за безперечного панування литовської династії, але з культурного боку перевага залишалася на руському рівні, бо мовою держави, документації, законів, зібраних у Великий статут литовський, залишалася руська; відтак саме на цій основі творилася й система освіти, яка склалася в системі освіти Київської держави; зрештою, великий князь Вітовт носив, як свідчить «Похвала» цьому князю від 1428 року, титул великого князя литовського та руського, а сама держава мала назву Великого князівства Литовського та Руського» [116, с. 12]. Литовські князі шанували руську культуру, визнаючи її колосальний вплив і значення для розвитку їхньої власної духовності. Християнську православну віру вони сприймали як важливу складову слов'янської культури. Руський елемент у контексті загального литовського буття став домінуючим і визначальним.

Окрім того, книжність часів Литовсько-Руської держави забезпечує продовження традицій попередньої епохи. Так само використовуються монументальний та орнаментальний книжні стилі. Проте, більш яскраво вираженою стає позиція автора, який все сміливіше й чіткіше виражає свої думки та почуття. Автор поступово виокремлюється як творець літератури, заявляє про свою індивідуалізовану позицію. Крім того, свідченням розвитку попередньої традиції, виявом глибокої пошани до неї є активне творення нових списків старих києворуських пам'яток, а також початки писання текстів цієї епохи. Після об'єднання українських земель у складі Литовсько-

Руської держави у церковній сфері владарював литовський митрополит Кипріян. Під його юрисдикцією перебувала і вся Київська митрополія. Наприкінці 1390-х рр. українські землі остаточно підійшли під владу Литви і перестали платити данину Орді. Виявом європейськості тогочасних міст України стало запровадження у багатьох із них Магдебурзького права.

1385 р. було підписано політичну угоду про унію Литви з Польщею. Це зумовило зміну векторів у суспільному житті і початок домінування тут католицької віри. Почалися процеси роздробленості українських земель, на які поширилася влада трьох держав – Литви, Польщі, Московії. Недостатня захищеність кордонів України зумовила початок нападів на неї кримських татар. У свою чергу, прагнення обороняти рідні землі призвело до зародження козацтва й утворення Запорізької Січі – християнської козацької республіки, збудованої на військовий лад. У 1458 р. Московська митрополія остаточно відокремилася від Київської. У результаті ієрархи українсько-білоруської церкви набули статусу митрополитів київських і галицьких.

Важливим аспектом доби Пізнього Середньовіччя є суттєва активізація зв'язків Русі-України із Західною Європою, країнами православного сектора, зокрема Македонією, Болгарією, Молдовою, Сербією, Московією, Волощиною та ін. Так, у другій половині XIV – першій половині XV ст. активізуються всі ці процеси, набуваючи значення домінуючого і визначального. Головним їхнім виявом став феномен другого південнослов'янського культурного впливу, промоторами якого на теренах Русі-України стали митрополити Кипріян, Григорій Цамблак, Йосиф І Болгаринович. У цей час відбувається поширення і богомільства – болгарсько-візантійської ересі. В основі богомільства лежить ідея дуалізму, згідно з якою Всесвіт був створений за участі двох начал – доброго і злого. Добро символізує Бог, а зло – Сатанаїл. Прихильники богомільства ставили собі за мету віднайти витoki світового зла для того, щоб визначити правильні способи протистояння йому. Для цієї епохи притаманне також поширення апокрифів болгарського походження. Загалом, Пізнє Середньовіччя було

сприятливим часом для популяризації різноманітних течій, які мали характер містичних, єретичних, аскетичних. Ця доба активно сприймала і засвоювала все нове після тривалого періоду духовного затишшя.

За посередництва Болгарії на теренах Русі-України поширюється ісихазм. П. Білоус характеризує його як феномен, який «визначив риторичну програму середньовічної християнської культури на православному сході Європи, відтак означив світоглядну і практичну (молитовну) стратегію аскези» [33, с. 235]. Ісихазм як теологічне вчення був розроблений грецькими богословами Григорієм Синаїтом і Григорієм Паламою. Саме завдяки останньому відбулося відродження і розвиток ідеології ісихазму в нових умовах у першій половині XIV ст. Він є автором трактату «Слова різних про заповіді, догмати, муки й обіцяне, а ще про помисли, пристрасті, чесноти, безмовність і молитву». Суть цього вчення зводиться до трьох ступенів: 1) звернення до Бога; 2) очищення або самоспрямування; 3) освячення. На третьому ступені Бог вселяється в очищену душу і серце» [33, с. 236].

Головний внесок у поширення ісихазму на теренах Русі-України здійснив київський митрополит Теогност – грек за походженням (помер 1358 р.). Стосовно руської книжності, то він репрезентував вияви другого південнослов'янського впливу, а, у відношенні до тогочасної культури загалом, це було східноєвропейське передвідродження. Його ще називають відродженням слов'янського православ'я. Особливо сприятливий ґрунт для свого побутування ісихазм знайшов саме в Русі. Він зумовив суттєві трансформаційні перетворення у руській книжності, насамперед її світоглядних засадах і світовідчутті книжників. По суті своїй ісихазм репрезентував багатоаспектні процеси відродження на пізньовізантійській основі античного, зокрема елліністичного, християнського містицизму. Саме він живив ідейно і духовно східну церкву. Крім того, ісихазм представляв собою і спосіб індивідуальної молитовної практики, охопивши в якості певної ідеологічної системи всі сфери мислення і світогляду. Саме ісихазм сформував певний тип книжного і суспільного діяча, у світогляді якого

знайшли відображення риси різних етапів розвитку і становлення ісихазму. Зокрема, споглядальність світу, його філософське осмислення, рух до суспільної активності. Загалом, в ісихазмі простежується загальна динаміка від монастирського індивідуалізму до суспільно активного руху і світогляду, здатного впливати на політичне і церковне життя.

Вагому роль у добу Пізнього Середньовіччя відіграла і книжна реформа Євтимія Тирновського, яка стосувалася головних засад перекладу з грецької мови, представляла реформу церковнослов'янської мови. Також вона спричинилася і до впливу Афону на руське чернецтво. Поширенню ісихазму та емоційно-експресивного стилю на теренах України сприяли київські митрополити Кипріян і Григорій Цамблак. «Учення візантійських православних богословів св. Григорія Синаїта і св. Григорія Палами зробило величезний внесок у східнохристиянську теологічну думку, стало основою православної духовності й органічно влилося в українську духовну культуру» [149, с. 542]. Загалом другий південнослов'янський вплив виявився прикметним у таких сферах життя як література, графіка, правопис. Він значною мірою стимулював і розвиток освіти у традиціях шкільництва доби Київської Русі. З середини XIV ст. на теренах України засновуються перші католицькі єпископські кафедри, з'являються латиномовні школи у Львові, Красноставі, Перемишлі. Вагомим чинником стало навчання української молоді в університетах Європи, зокрема Краківському і Празькому. Відбувається зародження книгодрукування.

Так, 1483 р. у Римі побачила світ перша друкована книга українського автора Юрія Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 р. магістра Юрія Дрогобича з Русі доктора мистецтв і медицини славетного Болонського університету», яка стала знаменням уже доби Ренесансу. 1491 р. у Кракові вийшли у світ «Часослов», «Тріюдь», «Осьмигласник» кирилицею.

Завдяки зусиллям митрополита київського Кипріяна на теренах України поширюється реформа Вселенського патріарха Філофея. Суть її визначалася запровадженням Єрусалимського уставу у літургійну практику.

Митрополити Кипріян і Григорій Цамблак сприяли популяризації та розвитку традицій і здобутків Тирнівської школи гімнографії. «Протягом трьохсот років, що минули з часу монголо-татарської навали, українська культура пройшла тривалий шлях, рух яким позначено низкою значних, а часом майже непомітних змін у структурі компонентів «образів світу», що лежить в основі світоглядних парадигм епохи.

В українській тогочасній культурі, яка постала складовою частиною європейської середньовічної християнської цивілізації, означилися процеси, генетично й типологічно подібні до загальноєвропейських, які характеризувалися перебудовою ціннісних орієнтацій, зародженням паростків Ренесансу» [150, с. 549].

Таким чином, маємо підстави говорити про те, що книжність другої половини XIII – середини XVI ст. не була періодом безплідним. Вона породила якісно нові явища, які відображають суть цієї епохи, її пориви та творчі пошуки. Саме в цю добу формується риса багатоконтекстуальності літератури, коли один твір синтезує у собі традиції двох чи більше націй. Так, багато текстів епохи Пізнього Середньовіччя належать до української та білоруської літератур. Значна їхня частина є спадщиною і всіх православних християн. Все це зумовлювало творення масштабного спільнослов'янського контексту, в якому русько-українська книжність відіграла значну роль. Також у цю добу набуває поширення й ідея вселенського православ'я, представники якої зробили свій внесок в українську літературу. Насамперед, ними виявилися греки за походженням – митрополити Максим, Теогност, Фотій та Ісидор.

Загалом художня специфіка та жанрова система літератури Пізнього Середньовіччя формуються і розвиваються згідно з традиційним християнським каноном. Проте останній поступово репрезентує еволюцію суттєво якісних творчих змін, які зумовлювалися історичними обставинами. Ці трансформації відбуваються на рівнях естетичному, духовному, світоглядно-психологічному. Ще живі враження про монголо-татарську

навалу активізують есхатологічні та покайні мотиви у книжності. Причина падіння могутньої Русі вбачається авторами у порушенні Заповідей Божих. Насамперед сильними покайницькими мотивами перейняті житійні, ораторсько-проповідницькі, літописні тексти. Вони культивують й осмислюють тезу про те, що навала монголо-татар стала платою за гріхи Русі та її мешканців. Звідси витікає й теорія «кар Божих», які розглядаються в якості гніву Господнього на людей за їхні численні гріхи і відсутність розкаяння.

Наприклад, заклик до руських людей припинити грішити прозвучав в одному з яскравих творів доби Пізнього Середньовіччя, написаному анонімним автором, – «Слово о Лазаревѣ воскресеніи». За жанром це проповідь, написана в поетичній гімнографічній формі, на шосту суботу Великого посту. В основу твору покладено сюжет із Никодимового Євангелія. У творі описано, як Ісус спускається до пекла, щоб визволити старозавітних праведників, пояснюючи, що послане їм покарання – це результат їхніх же численних гріхів. У передмові митрополита Кирила II до «Кормчої книги» прозвучав заклик жити згідно з тими правилами, які викладені в цьому тексті. Суть їх полягає у настанові, що плата за гріхи – Боже покарання. Так само і твори Серапіона Володимирського перейняті ідеєю каяття, закликом до морально-етичного росту співвітчизників як умови порятунку індивідуального і народного. Фактично спостерігаємо тяглість у розвитку цієї теми як визначальної для доби. Це підтверджують і тексти проповідей київських митрополитів, зокрема Максима, Петра Ратенського, Тегноста, Олексія Б'яконта.

Також у другій половині XIII – середині XVI ст. продовжується поширення перекладної літератури, що свідчить про зв'язки Русі-України з іншими державами, насамперед Європою. На Русь приходять нові перекладні збірники «Златоуст», «Ізмарагд», «Златая цепь», «Злата матица», «Маргарит». Тема каяття за вчинені гріхи звучить і в есхатологічних

апокрифах, наприклад «Сон Богородиці», «Епістоля небесна», «Слово про дванадцять п'ятниць», «Слово Ісайї, сина Амоса».

У другій половині XIV – першій половині XV ст. набуває популярності та великого значення емоційно-експресивний стиль «плетіння слів», який став виявом впливів болгарської Тирнівської школи. Характерними рисами цього стилю стала увага до внутрішнього світу людини, її психології, емоцій, відчуттів, душевних переживань. Варто наголосити, що це була абсолютно нова риса середньовічної книжності, відкрита і доведена нею до високої досконалості. Ставши особливо популярною і такою, що відображала дух епохи, вона синтезувала у собі традиції візантійські, загальнослов'янські та національні.

Стиль «плетіння слів» безпосередньо пов'язаний із ісихазмом. За П. Білоусом, «основний ідейний принцип цього стилю базувався на філософії ісихастів: ті письменники, що культивували його, намагалися знайти у матеріальному нематеріальне, виявити християнські істини в усіх галузях життя. Твори, написані в стилі «плетеніє слів», помережені окличними реченнями, риторичними запитаннями, внутрішніми монологами, неологізмами, нагромадженням синонімів, епітетів, порівнянь. Ці художні засоби надавали мовленню підвищеної емоційності» [33, с. 237]. У справу поширення ісихазму та емоційно-експресивного книжного стилю на теренах Русі-України головний внесок зробили митрополити Кипріяні та славнозвісний діяч Григорій Цамблак.

Першим зі стилем «плетіння слів» познайомив Україну митрополит Кипріяні. А розвинули його тут і забезпечили високий рівень досконалості Григорій Цамблак та отець Іоанн. Крім того, на теренах Русі-України цей стиль наповнився елементами місцевої традиції, репрезентувавши національну відповідь європейським тенденціям. Загалом, стиль «плетіння слів» являв собою різновид орнаментального стилю. Для нього характерні такі риси, як ритмічна мова, різноманітні повтори, що виконують художні функції, багато окличних речень для звернення уваги читача і слухача,

прагнення викликати почуття й емоції, тобто психологізація образів. Також стиль «плетіння слів» характеризується великою кількістю внутрішніх монологів, що свідчать про прицільну увагу до психології та внутрішнього світу особистості. Крім того, цьому стилеві притаманні такі риси, як підвищена емоційність, гіперболізація почуттів і настроїв, піднесення значення авторської позиції.

Отже, стиль «плетіння слів» кінця XIV–XV ст. не є «просто грою словами. У творах, написаних у цьому стилі, компонентами тексту створюється певний «надзміст», що не суперечить власне змісту, а поглиблює його, надаючи певних відтінків, об'єднуючи слова з різними значеннями, намагаючись виявити їхню затаєну «глибинну» сутність. При цьому важливу службову функцію відіграють ключові слова.

Однією з основних тенденцій, яку приніс емоційно-експресивний стиль в українську літературу, було посилення розвитку особистісного начала. Письменники цього періоду намагаються уникати стилістичних трафаретів. Майже кожен прийом «плетення слів» – індивідуальний і не переходить із твору одного письменника у твір іншого. Топоси, що є спільними для кількох творів, – це здебільшого образи, ідеї, окремі трафаретні парні словосполучення, відомі з Біблії, візантійських та слов'янських письменників попередніх епох [...]. «Плетення слів» кінця XIV–XV ст. було традиційним лише за загальними прийомами «плетення», але не за повторенням висловів, топосів» [149, с. 567].

Загальна риса літератури Пізнього Середньовіччя – це зростання уваги до внутрішнього світу людини, що визначає наявність у ній елементів передвідродження. Зокрема, це знайшло своє відображення у творчості митрополита Кипріяна. Авторська інтерпретація біблійних образів та сюжетів наявна і у творах Григорія Цамблака. Книжність цього періоду позначена й глибокими гуманістичними тенденціями. Так, митрополит Фотій наголошував на необхідності володіти текстом Біблії, коментувати й актуалізувати його згідно вимог часу. Митрополит Ісидор виступив

теоретиком тези про об'єднання католицької та православної церков, що була озвучена ним на Ферраро-Флорентійському соборі.

Цікаві зразки літератури Пізнього Середньовіччя вміщені у складі західноруських (литовсько-білоруско-українських) літописів. Зокрема, це такі твори, як «Похвала князю Вітовту», «Повість про Подільську землю», «Оповідь про перемогу князя Костянтина під Оршею». Також відбувається розширення складу києворуської пам'ятки Києво-Печерський Патерик згідно з викликами нового часу. Життя святих набувають нової актуальності у часи, коли треба було вкотре закликати мирян жити згідно із Заповідями Божими.

У проповідях митрополита Ісидора прозвучала ідея єдності церкви, що була порушена й Іоанном у його «Посольстві київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV». Цей твір – вишуканий зразок стилю «плетіння словес». В емоційно-експресивному стилі написано й «Посольство у справі Йони Глезни». Ці ж риси притаманні й паломницьким творам, зокрема «Ходінню Варсонофія до Єрусалиму», «Ходінню Варсонофія в Єгипет, на Синай і в Палестину», які репрезентують суто авторські описи Святої Землі.

Особливу місію у добу Пізнього Середньовіччя починає виконувати церква як важливий суспільний інститут. М. Грушевський наголошує, що після того, як руські землі були розподілені між сусідніми державами, церковні взаємини стають «тим фокусом, в який збираються політичні, національні, та навіть суспільні змагання українсько-білоруської народності, – в основі речі дуже далекі від чисто церковних інтересів» [57, с. 385]. Тобто, церква, і пов'язана з нею книжність, набуває в цю добу нового суспільного і культурного звучання, збагачуючи таким чином свою історичну і національну місію.

Погоджуємося з думкою В. Литвинова про те, що у цей час «церква – символ історичної пам'яті народу; церква – індикатор пробудженої національної свідомості; церква – ідейний лідер опозиції. Такі завдання

щабель за щабелем буде висувати руська спільнота перед церквою впродовж XV–XVII ст.» [116, с. 19].

Новим явищем цього часу стає виникнення на основі парафіяльних і громадських організацій братств. Останні виступають активними захисниками національних і релігійних інтересів українського народу, які тісно і безпосередньо між собою пов'язані. Вони зробили суттєвий внесок в утвердження відчуття приналежності до руського народу.

Загалом, церква доби Пізнього Середньовіччя суттєво відрізнялася від церкви епох Раннього і Високого Середньовіччя. Остання перебувала під протекторатом і захистом влади великого київського князя. Її місія полягала в утвердженні християнства як духовного вектора життя народу. Вона була церквою панівною, головною, домінуючою. Натомість церква у добу Пізнього Середньовіччя вже стала церквою релігійної меншини, а після об'єднання Литви і Польщі й утворення Речі Посполитої українська церква фактично взяла на себе місію зберігача й промотора справ національних, книжних, культурних. Вона виконувала вагому місію збереження національної руської ідентичності, сприяла формуванню української політичної свідомості. Саме київські митрополити виступили творцями головних літературних текстів цього періоду і сприяли утвердженню в ній загальноєвропейських художніх цінностей.

Особливо важливу роль відіграли київські митрополити у поширенні ідей другого південнослов'янського впливу. Свого часу ще Д. Лихачов і О. Соболевський визначали його суть як спробу руської церкви заручитися новими ідеологічними і культурно-освітніми складниками своєї діяльності. Д. Лихачов наголошував, що другий південнослов'янський вплив насамперед виявився у проникненні до руської книжності реформи Євтимія, формуванні у ній стилю «плетіння слівес» і визначенні рис передвідродження – нового культурного і літературного руху. Натомість В. Крекотень і Д. Наливайко термін передвідродження називають штучним, абстрактним. Вони розвивають тезу про те, що Візантія, православні країни Балкан не мали тієї

культурно-історичної епохи, яка б відповідала вимогам класичного західноєвропейського Відродження. Відтак, не було цього і в Русі-Україні.

Проте, це теза є досить дискусійною. Є підстави говорити про той факт, що в українській літературі доби Пізнього Середньовіччя були яскраво виражені елементи передвідродження. Погоджуємося з думкою П. Білоуса про те, що «попри несприятливі обставини українського буття другої половини XIII – першої половини XVI ст., література продовжувала розвиватись як жанрово, так і тематично» [28, с. 184]. Тобто, вона шукала і знаходила нові шляхи для свого подальшого росту і розвитку.

1.2. Наукові стратегії інтерпретації ораторсько-проповідницької прози і величальної поезії другої половини XIII – середини XVI ст.

Наукові стратегії інтерпретації ораторсько-проповідницької прози і величальної поезії (або ж гімнографії; вважаємо за доцільне використовувати саме українську за етимологією назву, що є також значно ширшою за своїм семантичним спектром) другої половини XIII – середини XVI ст. визначаються тими науковими концепціями, згідно з якими вчені пояснюють загальний контекст цього масиву літератури.

Перш ніж розпочати аналіз існуючих стратегій інтерпретації заявлених жанрів, вважаємо за необхідне дати їхнє визначення. Адже жанр для розуміння давньої літератури, зокрема доби Пізнього Середньовіччя, має надзвичайно важливе значення. Традиція значущості жанру в літературі цього періоду прийшла з Раннього і Високого Середньовіччя. Так, О. Сліпушко зазначає, що «загалом жанри киеворуської літератури [це характерно і для досліджуваного періоду – *А. К.*] представляють собою систему, оскільки фактично породжені спільними причинами, між ними існують тісні взаємозв'язки, вони взаємодоповнюють один одного і представляють водночас різні інтерпретації матеріалу. Для літератури цього часу жанр став шляхом і способом оформлення змісту й ідеї твору,

своєрідною модифікацією творчого методу щодо адресата» [176, с. 98]. Тобто, сама доба визначила необхідні жанри, здатні виконати певну функцію і відобразити головні напрямки розвитку тогочасної книжності, її художню специфіку і творчі пошуки.

Ю. Ковалів дає наступне визначення терміну «ораторсько-повчальна проза» (ідентичний терміну «ораторсько-проповідницька проза»). Це – «жанр літератури, у творах якого використаний досвід античного ораторського мистецтва та давньоєврейських проповідей, започаткованих Мойсеєм. Цю традицію розвинули біблійні пророки. Старозавітна риторика набула «книжного вигляду» завдяки Соломону» [92, с. 161].

Таку прозу з посланнями поділяють на два типи. Перший – власне повчальні тексти, сутність яких полягала у поширенні моральних засад християнського вчення, утвердженні істинності його ідей. Вони інтерпретували Святе Письмо, керуючись прагненням вплинути на почуття і розум особистості, схилити її до певної життєвої позиції. Тлумачення Біблії у таких творах має яскраво виражені риси авторської позиції. Другий тип – це урочисті слова. Їхня місія визначалася прославлянням Господа Бога і Богородиці, а також святих та апостолів, формуючи ідеальний зразок для наслідування і повчання. Тут більший акцент робився на емоції слухача і читача, його внутрішньому світі та переживаннях. Проте, по суті своїй, ці два типи споріднені між собою й загалом творять духовну гармонійну єдність і цілісність. Часто в одному творі поєднуються риси обох типів.

Фундаторами жанру ораторсько-проповідницької прози були православні представники кападокійської школи – Іоанн Златоуст, Єфрем Сирін, Теодор Студит, Іоанн Синайський та ін. З боку католиків її утверджували і розвивали Амвросій, Ієронім Блаженний, Аврелій Августин та ін.

У добу киеворуського Раннього і Високого Середньовіччя авторами ораторсько-проповідницьких текстів були Іларіон Київський, Феодосій Печерський, Лука Жидята, Клим Смолятич, Кирило Турівський. Синтезуючи

та осмислюючи традиції візантійської та болгарської гомілетики, руські книжники витворили власний оригінальний жанр проповіді, адаптувавши його до умов і потреб держави Київська Русь.

Так, О. Сліпушко, характеризує проповідь цього періоду, наголошує: «Одним із найголовніших здобутків книжників кола Ярослава Мудрого, зокрема Софійського гуртка, можна вважати розвиток жанру ораторсько-проповідницької прози. Він мав як літературне, так і вагоме суспільно-політичне спрямування, оскільки покликаний був утверджувати ряд ідей державного значення. [...] На Русі існували два види проповіді: проста та урочиста. Проста проповідь розрахована на простих мирян, вона покликана знайомити їх з основами християнської релігії, правилами моралі та поведінки людини у суспільстві. Урочиста проповідь будувалася за приписами високого ораторського мистецтва і призначалася для еліти – князя та його оточення» [176, с. 71].

Доба Пізнього Середньовіччя синтезувала риси традиційної візантійсько-болгарської проповіді та проповідницьких текстів епох Раннього і Високого Середньовіччя. Водночас вона сповнила їх власними рисами і характеристиками, зокрема цілком новим змістом, актуальним для часів бездержавності Русі-України.

За Ю. Ковалівим, гімнографія – це «поетичні твори, пов'язані з християнським богослужінням, структуровані відповідно до потреб ритуального дійства (літургійні гімни, тропарі, кондаки, ікоси, стихарі, ірмоси), а також твори складніших жанрів – канони, які прославляють духовних подвижників, акафісти – багатострофні гімни на честь Св. Трійці, Бога-Отця, Ісуса Христа, Матері Божої та святих» [91, с. 226]. Вважаємо доречним використовувати саме термін величальна поезія.

Першими авторами гімнографічних творів були Амбросій Медіоланський, Роман Солодкоспівець, Софроній Єрусалимський, Андрій Критський та ін. Загалом текстам цього жанру притаманні складні синтаксичні паралелізми, символи, тропи, порівняння. Саме на їхній основі

творилася літургійна поезія. Вони входили до складу таких церковних жанрів як тріодеї, мінеї, ірмологіони, Требники, Октоїхи, Часослови.

Славні доби Пізнього руського Середньовіччя синтезували й творчо осмислили традиції світових величальних творів, наповнивши їх власним змістом. Крім того, суттєвих трансформацій зазнав і сам жанр.

Одна з перших наукових стратегій інтерпретації літератури доби Пізнього Середньовіччя, зокрема ораторсько-проповідницької та величальної літератури була розроблена І. Франком. Так, у своїй праці «Українсько-руська (малоруська) література» він наголошує насамперед на тому, що формування книжності загалом і цих жанрів зокрема перебувало у безпосередній залежності від процесу формування двох народностей – української та російської. Вчений пише, що суттєва «різниця літературного стилю, закладена в різниці народної вдачі, була помітна ще тоді, коли Русь, хоч поділена, жила ще своїм незалежним політичним життям. Та в половині XIII ст. це минулося – татарський наїзд розбив руську політичну самостійність, у XIV ст. литовське завоювання відірвало південну Русь від будь-якої спільності з Руссю північною – і розвиток обох частин пішов різними дорогами. Північна Русь по довгій і тяжкій праці князів-«збирачів» скинула татарське іго і створила нову державу, нічим не подібну до старої передтатарської Русі. Південна Русь разом із Литвою стала частиною польської держави і в XVI та XVII ст. витворила в собі початки освіти, духовного і релігійного життя, цілком не подібні до староруських і північноруських. В XVI і XVII ст. обидві частини, північна і південна, так уже між собою різнилися, що майже перестають розуміти одна одну. Ця різниця гостро проявляється в літературі» [202, с. 78]. Відтак, далі І. Франко, характеризуючи систему жанрів та ідейно-тематичного спектру русько-української літератури, говорить про її значні особливості, відмінності від північноруської.

Отже, ідейно-тематичний спектр і художня специфіка ораторсько-проповідницької та величальної літератури цього часу зумовлювалася особливостями національного життя і характеру.

У праці «Південноруська література» І. Франко виділяє епоху литовсько-польського панування. Це мало визначальний вплив на формування літератури цього періоду. Характерною особливістю періоду після навали татар була направленість Галицької Русі до Заходу, а також вибудовування різних (політичних, культурних, церковних, духовних, ментальних) стосунків із Угорщиною, Польщею, Австрією та Німеччиною. Головним є те, що Русь тепер «повертається обличчям до Заходу» [203, с. 108].

Відповідно, згідно із західними традиціями, адаптованими до місцевого контексту, твориться і книжність. Продовжується ведення літописів, у складі яких виділяються величальні тексти. Паралельно твориться і церковно-повчальна література, представлена у першу чергу проповідницькими текстами митрополитів Кипріяна, Фотія, Григорія Цамблака, Ісидора. Віянням нового часу було звернення уваги митрополитів на Захід, інтерес до його культурної та церковної діяльності.

Крім того, суттєве значення мало врахування змін, які там відбувалися і прагнення перенести західний досвід на український ґрунт. Існують достовірні історичні факти, згідно з якими, Григорій Цамблак був присутній на соборі в Констанці, а Ісидор – у Феррарі. Важливою рисою жанрів ораторсько-проповідницької та величальної літератури цього часу є зародження у ній рис гуманізму, що стало проявлятися вже у кінці XIV ст. Таким чином, на межі XIV – XV ст. практично сформувалася досконала ораторсько-проповідницька і величальна творчість, характерна саме для цієї епохи.

С. Єфремов у «Історії українського письменства» (1911) не виділяє окремого періоду Пізнього Середньовіччя і, відповідно, його книжних здобутків. Учений пише про те, що це були часи занепаду книжності:

«Інтерес до письменства падає; в письменстві потроху починає зринати оте «добрословіє» та «плетеніє словес», що обернуло письменство в словесне фокусництво, а добру школу літературну в роблену манірність. Те, що з'являється під цей темний час нового, новим було тільки хронологічно, а по суті відомі з того часу письменники, здебільшого в митрополичому сані (Кирило, Серапіон, Кипріян, Фотій, Григорій Цамблак) не виходять за межі проповідницьких інтересів своїх давніх попередників, та й то роблять це з меншим талантом і більшим одчуженням од живого життя» [74, с. 108].

Як бачимо, вчений, зважаючи на відсутність у творах цього періоду безпосередніх виявів національної ідеї, досить мало уваги приділяє означеному періоду і не вбачає у ньому особливого новаторства і значущості. Ведучи мову про період письменства литовсько-польських часів, він наголошує на остаточному відокремленні «двох руських народностей» і формуванні різних культурно-національних типів [74, с. 110]. Позитивним чинником цих процесів С. Єфремов вважає наявність національного елементу у книжності, свідченням чого став державний статус руської мови у Литві та послідовний розвиток літератури. Так, державні документи були написані руською мовою, зокрема – «Судебник» князя Казимира (1468) і «Статут Литовський» (1522–1529). Проте, союз Литви з Польщею розбив спілку Литви з Руссю, що викликало нові суспільно-політичні зміни.

Далі С. Єфремов уже веде мову про полемічну літературу доби Бароко. Таким чином, він напрочуд мало уваги приділяє книжності Пізнього Середньовіччя й оминає характеристику окремих жанрів і їхніх зразків. Та вагомим є висновок ученого про наявність у нашій літературі, зокрема ораторсько-проповідницьких та величальних творах, національної ідеї. Фактично йдеться про те, що ця література виконувала важливу функцію скарбниці українських духовних традицій.

М. Грушевський у своїй «Історії української літератури» наголошував на вагомому значенні середньоболгарських впливів і поширенні містики на теренах України в добу Пізнього Середньовіччя. Фактично, його наукова

стратегія ґрунтувалася на зосередженні уваги на середньоболгарському літературному відродженні, що поширювалося в Україні та яке справило значний вплив на формування ораторсько-проповідницьких і величальних творів. Тут головну роль учений відводить Тирновському патріарху Єфиму (Євтимію). Суть Тирновської реформи він визначає таким чином: «[...] з міркувань Костянтина і Григорія можемо дорозумітись, що Єфим вимагав, з одного боку, дуже великої, просто буквальної вірності перекладу, з другого боку – великої добірності вислову: підшукування відповідних слів з інших слов'янських мов, коли не ставало в своїй, щоб можливо тонко і художньо передати зміст оригіналу» [57, с. 13].

Особливу місію у поширенні Тирновської реформи М. Грушевський відводить двом вихованцям Тирновської літературної школи і книжної болгарської реформи – митрополиту Кипріяну і Григорію Цамблаку.

Особливо високо оцінює вчений феномен Григорія Цамблака – автора ораторсько-проповідницьких і величальних творів. Джерелом його творчості М. Грушевський називає твори Іоанна Златоуста. Дослідник підкреслює особливо значний вплив Цамблака на українську літературу. Зокрема, детально аналізує Цамблакову похвалу Кипріянові, наголошуючи на таких її рисах, як експресія і психологічний настрій. Основуючись на глибокому аналізі творів Цамблака, М. Грушевський робить висновок, що «ні отсим відродженням старого візантійського риторства, ні орфографічними новинами не обмежувалися впливи середньоболгарської течії. За сими формальними сторонами стояла інша – внутрішня, ідеологічна – зміна в цілім релігійнім світогляді. Вона відбивала в собі конфлікт релігійно-філософських систем: останню ідеологічну боротьбу, останній інтелектуальний вибух греко-візантійського світу, що стався в ньому в середині XIV в. і зв'язний під назвою боротьби ісіхастів (або гезіхастів) з варламаїтами, або спору варламів і паламів. Тирновська школа [...] складалася з більш і менш гарячих і щирих прихильників ісіхії (гезіхазму) – була однією з відгалужень її, і, констатуючи зверхні прояви середньоболгарських впливів, ми не

можемо забути того ідеологічного підкладу, що лежав між цими літературними формами в середньоболгарському відродженні» [57, с. 22]. За М. Грушевським, творчість Цамблака є особливо яскравим зразком для аналізу нових віянь і впливів на теренах України-Русі.

Характеризуючи жанри ораторсько-проповідницької та величальної літератури, М. Грушевський значну увагу приділяє рухові містицизму, відгомонам богомільства і західного покаєництва. Вони справили суттєвий вплив на формування ідейно-тематичного спектру славнів – величальних віршів. Окремо аналізує вчений відгомони чеського релігійно-національного руху, раціоналістичні течії XV ст., зокрема так зване «жидівство». Аналіз цих течій і їхніх творів дає підстави М. Грушевському зробити наступний висновок: «[...] се століття, що так сіро виглядає в ходячих поглядах на нього – сама тільки історія гніту і приниження українського елемента в усіх сферах соціального і культурного життя [...], – при ближчим розгляді набирає іншого характеру. Воно не було творче, не було активне, – правдоподібно, тут не тільки бідність джерел, але бідність і самого факту відбивається в убожестві нашого теперішнього матеріалу. Але ще раз скажу – воно не було беззмистовне, безплідне, це століття! Цілий ряд течій, а як не течій – повівів, рефлексів світового життя пройшло над нашим громадянством, випереджуючи часом на ціле століття аналогічні рефлексии реформації [...] і викликало відгомони в житті і письменності» [57, с. 104].

На сторінках своєї праці М. Грушевський веде полеміку з В. Істріним щодо оцінок та інтерпретацій книжності цієї доби. Так, останній у праці «Нарис історії давньоруської літератури» (1922) писав, що XIII і XIV ст. в історії літератури «західноруської і південноруської були найбільш темними і непродуктивними. З цього періоду ми не маємо жодної літературної пам'ятки, і, треба визнати той факт, що стара літературна традиція у вказаних галузях цілком зникла. Продовжували існувати лише необхідні богослужбові книги. Звичайно, нема чого говорити про якісь впливи і напрямки» [57, с. 40].

В. Істрін наголошує, що з Болгарії в Русь-Україну прийшли містицизм і нова агіографічна школа. Проте, на його думку, це не торкнулося північно-західної та північно-східної Русі, що було зумовлено відсутністю особливого класу книжних людей, які могли б сприйняти цей вплив й інтегрувати його у власну культуру. В. Істрін зробив висновок про відсутність у цей час оригінального літературного життя, зазначаючи, що на теренах південноруських, які увійшли до складу Литовсько-Руської держави, не відбулося відродження традицій киеворуських.

Натомість М. Грушевський цим тезам В. Істріна протиставляє власну суттєво відмінну позицію про те, що «літературна традиція не щезла, і книжні люди не перевелись» [57, с. 182]. Він аргументує це наявністю такого промовистого твору доби, як Літопис Великого князівства Литовського з поетичною величальною похвалою князю Вітовту в його складі. Вчений наголошує, що ця похвала хоч і не мала високої художньої цінності, проте засвідчила існування літератури, зокрема величальної творчості. Також дослідник пише про значущість Короткого київського літопису. А взірцем «високого риторства» [57, с. 210] він називає послання від владики Мисаїла – славнозвісний величальний твір доби Пізнього Середньовіччя.

Подібним за стилем твором М. Грушевський вважає «Посольство у справі Іоанна Глезни», підкреслюючи, що ці два тексти загалом демонструють те, «наскільки се був стиль традиційний і затверділий в певних етикетних формах – в посольстві Мисаїла широко розпущений і доведений до гіперболізму, в посольстві Іони коротший, стислий і більше здержаний» [57, с. 216].

Цікавими з літературної точки зору вважає М. Грушевський також соборні постанови 1509 р., які були написані у формі пастирського послання від імені митрополита Йосипа Солтана. Таким чином дослідник приходять до наступного висновку: «[...] бачимо, які були літературні засоби, яка соціально-культурна обстановка нашої книжної верстви під той час, коли нова міщанська верства настільки підросла економічно, зорганізувалась і

усвідомилась, що могла послужити базою, досить сильною (хоч і не довготривалою) для нового літературного руху, а сильний ідеологічний порив, викликаний німецькою реформацією, захопив і нашу книжну верству до енергійного діла, в інтересах того, що мислилося як чергове питання життя: оборони мови, культури, національності» [57, с. 228–229].

Д. Чижевський в «Історії української літератури. Від початків до доби реалізму» (1956) виділяє спеціальний розділ «Література 14–15 віків». Учений наголошує на важливості тогочасних політичних змін, наповненні старої літературної традиції новими віяннями з Візантії й Заходу. Щодо новаторства книжності, то, на думку Д. Чижевського, у ній не відбувалося стилістичного оновлення, а тривала робота над «утриманням старої традиції» [211, с. 206]. У книжності XV ст. дослідник спостерігає наявність нових орнаментальних прикрас, посилення впливу південнослов'янських елементів. Особливого значення у формуванні специфіки ораторсько-проповідницької й величальної літератури надає він болгарському впливові на чолі з Євфтимієм Тирнівським. Згодом ці традиції на теренах Русі-України поширили митрополити Кипріян і Григорій Цамблак. Д. Чижевський наголошує на тому, що «мета проповідей Григорія [Цамлака – А. К.], як і в Кирила, не лише повчання, а й психологічний (настрійний) вплив на слухачів чи читачів» [211, с. 208].

Як і М. Грушевський, Д. Чижевський підкреслює значущість Тирнівської школи у поширенні ісихазму, роль літератури «зажидовілих». Характеризуючи обсяги цієї книжності, він робить акцент на її незначущості, обмеженій кількості пам'яток. За Д. Чижевським, «кінець XIII, XIV та XV ст. є для нас майже паузою в літературному розвитку. Такі паузи бували у духовному, культурному, літературному житті України. Вони викликають у нас сум за «пропащим часом» у житті нашого народу, але, оглядаючися на ті часи розквіту, пишного буяння, що завжди приходили після таких духовних пауз, дивимось на майбутнє з надією» [211, с. 212]. Загалом, Д. Чижевський все ж визнає ту вагому роль, яку відіграла література доби Пізнього

Середньовіччя у подальшому розвитку національної культури загалом і книжності зокрема.

Суттєвим є внесок російського вченого Д. Лихачова у вивчення книжної спадщини цього періоду, зокрема ораторсько-проповідницьких і величальних творів. У розвідці «Передвідродження в літературі» він наголошує на тому, що книжність другої половини XIII – першої половини XVI ст. мала яскраво виражені риси Передвідродження. Суть останнього полягала у відкритті людини, насамперед у сфері емоційній. Д. Лихачов пише: «Індивідуальність людини в епоху Передвідродження була визнана у сфері емоцій, а потім уже у сфері думок. Передренесансна емоційність перегукувалася з ірраціоналізмом і містицизмом і не була пов'язана з секуляризацією. [...] Стилеутворююча особливість Передвідродження – поява підвищеної емоційності у мистецтві, ірраціоналізм, експресивність, динамізм, містичний індивідуалізм» [121, с. 104].

Д. Лихачов наголошує на феномені стилю «плетіння слів», який був популярним у ораторсько-проповідницьких і гімнографічних творах цього періоду. Вчений характеризує його як такий, що ґрунтується на уважному ставленні до слова, зокрема його звучання і походження. На думку Д. Лихачова, стиль другого південнослов'янського впливу відобразився у високій літературі Середньовіччя, зокрема церковній. Книжники намагаються знайти загальне, вічне, абсолютне у приватному, тимчасовому. «У цьому стилі ми можемо знайти прагнення відстороненості, намагання до абстрагування світу, розрушення його конкретності й матеріальності, до пошуків символічних богословських співвідношень, і тільки у формах писемності, які не визнавалися високими, – спокійну конкретність й історичну оповідь» [121, с. 117].

Загалом стиль другого південнослов'янського впливу значною мірою визначається тими завданнями, які стояли перед книжниками. Тут формується нове художнє бачення та інтерпретація світу, визначається зовсім інше ставлення до особистості, відбувається усвідомлення значущості

її внутрішнього світу, індивідуальних переживань. Книжники значну увагу приділяють різним сторонам виявів емоційних почуттів, експресивності. Вчений назвав це «абстрактним психологізмом».

У праці «Деякі завдання вивчення другого південнослов'янського впливу в Росії» (1958) Д. Лихачов наголошує на новаторській ролі психологізму в літературі. Він зазначає, що «вся література того часу проникнута психологізмом: вона описує психологічний стан, головним чином почуття героя, прагне збудити почуття читача і говорить у першій особі про почуття самого автора. Почуття героя, читача й автора збуджені до межі, екстатичні стани замінюють один одного майже безперервно, почуття нічим не стримуються і проявляються з незвичайною динамічністю, психологічні мотивування вчинків і подій проведені з повною прямолінійністю» [118, с. 29].

Усі ці названі вченим риси з позицій традиційного середньовічного канону, що у суті своїй був православним релігійним, свідчать про його порушення, вихід за його межі. На зміну канонічному правилу підкорити почуття розуму та абсолютній вірі приходить увага до почуттів автора і читача. Таку ціннісну доміную в літературі Д. Лихачов і називає психологізмом. Тепер об'єктом пізнання виступає людська душа, особистість як така.

Д. Лихачов проаналізував дослідження і здобутки своїх попередників, на основі чого розвинув тезу про те, що психологізм і стиль «плетіння словес» були притаманні всім східнослов'янським культурам, проте саме в Русі цей стиль досяг найвищого рівня свого розвитку і досконалості. Першим його зразком стала переробка митрополитом Кипріяном «Життя Петра митрополита». Надалі стиль «плетіння словес» став визначальним для тогочасних ораторсько-проповідницьких і гімнографічних творів.

Сучасні дослідники кінця XX – початку XXI ст. уже значно більшу увагу приділяють книжності доби Пізнього Середньовіччя, зупиняючись і на окремих ораторсько-проповідницьких та величальних творах. Так, В. Шевчук

у праці «Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть» (2004) (книга 1 «Ренесанс і Бароко») виділяє розділ «Письменство XIII–XV століть». Учений наголошує на тому, що «не маємо підстав відмежовувати літературу XI–XII ст. від літератури XIII і подальших віків; вона утримувалась у тих-таки питомих формах і навіть жанрах, зводилась у різноманітні рукописні збірники, компілювалася, опрацьовувалася, дописувалася. Складається навіть враження, що до приходу на нашу землю Ренесансу й Бароко, впродовж XI–XV ст. творився у східних слов'ян комплекс літератури у двох традиціях: північній, яка стала, при певному засвоєнні здобутків південної, української, підґрунтям російської культури, і південної, українсько-білоруської, яка виносила свої здобутки з корінної, Малої Росії, у Велику (з околицями); остання ж творилася з порівняно малим засвоєнням здобутків північної. Цим і пояснюється той факт, що пам'ятки південної, українсько-білоруської, літератури знаходимо у північних збірниках, а північні пам'ятки на південь приходили тільки спорадично й культурної погоди на Україні не творили» [215, с. 33].

Серед письменників другої половини XIII ст. В. Шевчук називає київського митрополита Кирила і киянина Серапіона, який певний час був архімандритом Києво-Печерської Лаври і Володимирським єпископом. Головний здобуток Кирила вчений визначає створенням «Правила», яке увійшло до складу «Кормчої» (1274). Кирилове «Правило» засвідчило, як наголошує В. Шевчук, «відхід від канонічної церковної практики на Русі» [215, с. 36]. Це твір, який синтезував у собі повчальні та полемічні елементи.

Аналізуючи творчість Серапіона, В. Шевчук допускає можливість зарахування окремих його творів до духовної поезії. Називає вчений і серед творів, які побутували на той час, анонімну проповідь «Слово одного христоробця», тлумачення текстів Старого Завіту – «Толкову Палею» XIII ст. – полемічний твір, спрямований проти язичництва. Загалом цю добу В. Шевчук визначає як епоху «консервації давніх досягнень», що

характеризується суто інерційним розвитком [215, с. 37]. На його думку, другий болгарський вплив, «пов'язаний з іменами Кипріяна і Григорія Цамблака, хоч і приніс якісь стилістичні новини в українську літературу, але якісно її не змінив» [215, с. 38].

Літературна парадигма означеного періоду, на думку В. Шевчука, представлена також рукописними збірниками із творами доби Київської Русі, оригінальними і перекладними текстами пізніших часів. Існували також величальні тексти у складі літописів. Вчений обстоює тезу про те, що входження України до складу Литовсько-Руської держави зумовило виникнення білорусько-української літературної мови і Литовських або Західноруських літописів. Також у цьому контексті постав «Короткий київський літопис». Прагнення налагодити духовний зв'язок і культурний контекст із Римом викликало появу такого твору, як «Посольство до Папи Римського Сикста IV від духовенства, і він князів, і від панів» 1476 р. Його автор – отець Іоанн. Твір іще відомий під назвою «Послання Мисаїла Петруського». Адже під твором у його рукописі стояв підпис тогочасного митрополита Київського Мисаїла.

Фактично В. Шевчук обґрунтовує тезу про те, що ця література творилася у традиціях Середньовіччя, але з новими рисами Ренесансу. З іменем митрополита Кирила II він пов'язує процеси відновлення церкви як основи державності й книжності після навали монголо-татар.

Основний внесок у вивчення літератури доби Пізнього Середньовіччя зробив учений Ю. Пелешенко. Зокрема, синтетичним її дослідженням є його монографія «Українська література Пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.). Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції» (2004). Учений одним із перших презентував системний і розгорнутий аналіз книжності окресленого періоду. Ця робота має незаперечну наукову вартість. Насамперед автор наголосив на спільності текстів для всіх православних слов'янських народів. Особливу роль у творенні культури і літератури цього

часу він відводить вихідцям із Болгарії Кипріяну і Григорію Цамблаку, а також грекам – київським митрополитам Теогносту, Фотію, Ісидору.

У тогочасному книжному контексті Ю. Пелешенко виділяє такі твори, як «Слово о Лазаревѣ воскресеніи», характеризує його як церковну проповідь, призначену для виголошення у шосту суботу Великого посту [151, с. 25]. Дослідник наголошує на вагомій ролі ораторсько-учительної літератури, зокрема творів Серапіона Володимирського, Кирила II, Максима, Петра Ратенського. Він бачить у їхній творчості продовження традицій київської та галицько-волинської шкіл і наповнення їх духом часу. Підкреслює вчений і суттєвий вплив перекладної літератури на оригінальну.

За Ю. Пелешенком, особливо вагома роль у формуванні книжної традиції XIV ст. належала другому південнослов'янському впливові, лідерами в Русі-Україні якого стали Кипріян і Григорій Цамблак. Останнього він характеризує як письменника слов'янського Середньовіччя. Для його ораторсько-проповідницької й величальної творчості були притаманні риси стилю «плетіння слівес», гіперболізація почуттів автора і героя. Вчений наголошує, що «Григорія Цамблака приваблюють образи героїчні. У багатьох своїх творах він на перше місце ставить відданість Христовому вченню. Похвальні слова великомученикам Георгію та Димитрію, сорока великомученикам, «Житіє Іоана Нового Сучавського» автор перетворив на поетичні гімни мужності та твердості у дотриманні християнської віри» [151, с. 38].

Живучи та працюючи в Русі-Україні, Григорій Цамблак написав багато творів, це був особливо плідний період життя книжника. Його авторська позиція характеризується суттєвою новизною, здатністю виражати свої думки і почуття. Він виявляє дуже толерантне ставлення до діалогу між православною і католицькою церквами, що на той час було актуальним.

Заслугою митрополита Фотія Ю. Пелешенко вважає перенесення ним на руську книжну основу традицій візантійських письменників, їх адаптацію

до умов і вимог нового часу. Подібний внесок зробив і митрополит Ісидор, грек за походженням. У складі Литовсько-Білоруського літопису (найстарша редакція датується 40-ми рр. XV ст.) вчений акцентує увагу на значенні твору «Похвала князю Вітовту». Дослідник характеризує його як «найхудожніший твір» у літописі [151, с. 42]. По суті це був панегірик, створений між 1428–1430 рр. Можливо, його автор – писар Тимофій. Ю. Пелешенко підкреслює, що у творі високо підноситься і прославляється могутність і сила князя Вітовта, його мудрість і звитяга. Автор часто використовує гіперболізовані порівняння, прагнучи представити свого героя як найсильнішого правителя тогочасної Європи. Вітовт підкорив польського короля Ягайла, римського короля, молдавського господаря, налагодив мир із сусідами. А «головною ідеєю «Похвали Вітовту» є апологія політичної незалежності і могутності Великого князівства Литовського» [151, с. 43].

Також високо оцінює Ю. Пелешенко такий твір Пізнього Середньовіччя, як «Посольство від Мисаїла до Папи Римського Сикста IV від духівництва, і від князів, і від панів руських» (1476) отця Іоанна з поставленою тут проблемою єдності Церкви. А твір «Посольство Йони Глезни» він називає епістолією, «типовим зразком емоційно-експресивного стилю; особливою пишномовністю виділяється панегірик Вселенському патріархові» [151, с. 45].

Загалом, аналізуючи книжність цього періоду, вчений наголошує на особливому впливові ісихазму на неї. Фактично Ю. Пелешенко репрезентував найбільш розгорнуті й детальні наукові інтерпретації періоду Пізнього Середньовіччя, виділивши його як самодостатню літературну добу з власними здобутками і новаторськими рисами. Фактично, він першим із сучасних науковців прийшов до обґрунтування тези про те, що ця книжність представила якісно нові художні відкриття у національному культурному розвитку, зокрема літературному.

Л. Левшун у праці «Про слово преображенне і слово преображаюче. Теоретично-аналітичний нарис історії східнослов'янського книжного слова

XI – XVII століть» (Мінськ, 2009) виділяє розділ «Східнослов'янська книжність XIII–XV ст.». Дослідниця акцентує увагу на тому, що це була специфічна доба, позначена серйозними політичними зрушеннями і змінами. Незважаючи на занепад державності та іноземне поневолення, книжність розвивалася, шукаючи нові шляхи. Так, на думку Л. Левшун, «Тема людини в її психофізичній, соціо-культурній та історичній цілісності, значущості й своєрідності стає визначальною, замінюючи колишній інтерес до «монументальних» проблем домобудівельної й історичної самосвідомості Русі, апології перших руських святих, православної догматики, антиіудейської апологетики і т. д. Проблема людського буття в XIII –XV ст. з однаковим напруженням розроблялася як у церковних, так і нецерковних творах, але вирішувалася у повній відповідності з притаманними двом названим типам культури системами цінностей: одкровення христологічної антропології ледве могли бути прийнятними для прогуманістичної антропології передренесансу і навпаки» [114, с. 421].

У добу Пізнього Середньовіччя києворуські ідеї теоцентризму і христоцентризму трансформуються, набуваючи все більше виражених суто людських рис і особистісних характеристик. Посилюється інтерес до земного життя Боголюдини – Ісуса Христа – і просто людини, зростає увага до її індивідуальності. Синтез влади і церкви стає все менше відчутним. Кожна з них поступово виокремлюється в автономну структуру. Києворуський принцип так званої «художності» трансформується, набуваючи значення людського пізнання загалом. Художній канон поступово починає ідентифікуватися з етикетом, змінюються характеристики, які обов'язково мають бути дотримані у творах, встановлюються нові естетичні норми.

Правомірною є теза Л. Левшун про те, що значний вплив на формування пізньосередньовічної руської книжності мав афонський ісихазм, який позначився і на розвитку всієї східнослов'янської культури. Суть ісихазму дослідниця визначає як таку, що «закликає до безмовного розумного діяння і як його результат – особисте богоспілкування й

обоження християнина в його ще земному бутті» [114, с. 433]. На її думку, ісихазм за своїм характером є антропоцентричним, адже навчав обожнювати людину, прагне до служби в миру. Але «антропоцентризм ісихазму христологічний; тема людини розробляється в ньому в теоцентричних «модусах». Недарма центральною проблемою ісихастської антропології стала проблема обоження і богоподібності – проблема образу й подоби Божого в людині як основи людської особистості» [114, с. 434]. Звідси творчість бачиться як спільна з Богом дія, продовження Господньої справи.

Подібно до інших дослідників Любов Лешун акцентує увагу і на важливості книжної реформи болгарського патріарха Євтимія Тирновського. На її думку, ця реформа суттєво змінила художній світогляд тогочасного книжника, сприяла наближенню до ідентифікації образу і того, що зображується. Звідси походить традиція «розглядати церковнослов'янські тексти як своєрідний камертон і регулятор догматичної точності й стилістичної правильності слововживання» [114, с. 441].

Для цього періоду літератури також характерна так звана літературна консервація, суть якої полягала у консервуванні, тобто збереженні традицій. Це була своєрідна форма, прийнята вимушено східнослов'янською книжністю для збереження в умовах монголо-татарської навали, міжусобної боротьби, інших катаклізмів доби давніх пам'яток і традицій. Суть її визначалася в тому, що традиція продовжувалася певним чином механічно, тобто велися літописи за зразком києворуських, створювалися нові редакції давніх текстів, збільшувалося число їхніх копій тощо. Це певною мірою послаблювало творчий пошук у книжності, знижувало її інтелектуальну висоту, новаторський характер. Відтак, спостерігався процес формалізацій-консервації художнього методу, правил і принципів творення літератури. Ідея, зміст при цьому відсуваються на другий план. У культурній і церковній традиціях домінуючим стає принцип обрядової традиційності.

Для цієї доби також притаманним є формування стилю «плетіння словес». За Л. Левшун, хоч багато книжників, які працювали у цьому стилі,

вважали себе послідовниками ісихастського вчення і були вихідцями з Тирновської школи книжності, проте «плетіння слівес» не можна безпосередньо пов'язувати «ні з містикою ісихазму, оскільки розходиться з ним у гносеології; ні з тирнівською книжною реформою, оскільки не відповідає утверджуваному нею субстанційному відношенню до слова. «Плетіння слівес» постає як механічне поєднання – що також, при чому системно, властиве «гноміці» – «тирнівській гносеології» («зрозуміти» = пізнати значить назвати) з «ісихастською теорією творчості» (творчість як шлях до особистого обоження = спасіння)» [114, с. 451].

Традиційний консерватизм і творча свобода, згідно з вимогами канонічної художності гармонійно поєднувалися і синтезувалися. По суті, стиль «плетіння слівес» Любов Левшун визначає як риторично-панегіричний. У глибині цього стилю поступово утворюються і розвиваються основи виходу за межі канону, його подолання, утвердження творчої свободи. На зміну канону поступово приходить етикет. На відміну від канону, який вимагав чіткого й абсолютного дотримання правил, етикет культивує певну свободу вибору художності. Замість відповідних канонів духовній проникливості та християнській любові до адресата приходить раціоналізм. Любов Левшун наголошує і на такій характеристиці стилю «плетіння слівес», як емоційність, експресивність, а також посилення гуманістичного начала.

Аналізуючи модифікації жанрово-стильової системи словесної творчості цього періоду, Любов Левшун наголошує на переході від христологічної антропоцентрики до гуманізму. Окремо дослідниця виділяє постать митрополита Кирила II – третього Київського митрополита, русина за походженням. Його твір «Правило Кирила, митрополита Руського» вчена називає зразком ораторсько-проповідницької літератури, а самого автора – одним із перших книжників, який усвідомив причини бід у Русі та намагався виправити становище.

Аналізуючи твори Серапіона Володимирського, Л. Левшун зазначає, що «трагічне відчуття гибелі давньої Русі пов'язується книжником – цілком у душі типологічної екзегези – з християнською есхатологією» [114, с. 466]. Монголо-татарську навалу дослідниця інтерпретує як результат невиконання Руссю Божих заповідей, гріховність. Вчена детально проаналізувала слова Серапіона і Григорія Цамблака. Особливу увагу вона звернула на твір останнього «Слово на Воздвиження Чесного Хреста». Л. Левшун підкреслює, що «на перший погляд не викликає сумнівів у адекватності проповідницькому канону: проповідь збудована у тісній співвіднесеності зі святковими піснеспівами Хрестовоздвиження та являє собою їх свого роду центон-ампліфікацію» [114, с. 475]. Проте книжник не дотримується єдиної концепції адресата, оскільки панегіричний вступ розрахований на слухача, який добре обізнаний у Святому Письмі. Власне, це зумовлено тим, що письменника найбільше цікавить не адресат, а Хрест Господній. Фактично твір має яскраво виражені риси книжної риторики. Серед авторів, які належать й українській літературі також, Любов Левшун називає саме цих. Проте переважно вона зосереджує увагу на постатях книжників Московської держави.

П. Білоус у навчальному посібнику «Історія української літератури XI–XVIII ст.» (2009) виділяє період української літератури Пізнього Середньовіччя. Він окреслює цю добу другою половиною XIII – першою половиною XVI ст. Дослідник наголошує на ролі та значенні у процесі формування цієї літератури другого південнослов'янського впливу. Причинами останнього вчений називає такі:

«- піднесення болгарської та сербської культур у другій половині XIV–першій половині XV ст.;

-еміграція з Болгарії та Сербії церковних діячів на руські землі (під тиском мусульман та задля зміцнення православ'я у східних слов'ян)» [31, с. 164].

Осередками другого південнослов'янського впливу були столиця Візантії Константинополь, Афон і Галичина, яка меншою мірою постраждала від навали монголо-татар. Серед наслідків цього впливу П. Білоус виділяє:

«1) розповсюдження ісихазму [...] – ідеології православної церкви, вчення про спосіб досягнення стану блаженного спілкування з Богом. Розрізняють три ступені цього стану: звернення до Бога, очищення, освячення (злиття душі з Богом);

2) поширення емоційно-експресивного стилю у літературі («плетення словес»), для якого характерні риторичні фігури, внутрішні монологи, складна стилістика (нагромадження синонімів, епітетів, порівнянь, повторів), гіперболізація почуттів та емоцій;

3) активізація жанрів життя, проповіді, похвального слова (панегірик), повчання, послання;

4) виправлення біблійних текстів, які від часу запровадження християнства зазнали певних змін на руському ґрунті» [31, с. 165].

П. Білоус розглядає літературу і фольклор Пізнього Середньовіччя, наголошуючи на значущості апокрифів, специфіці паломницької прози, розвитку літературних жанрів, зокрема літописання, наукової літератури, латиномовних віршів, публіцистики.

Значний внесок у вивчення літератури Пізнього Середньовіччя зробили автори 1-го тому «Історії української літератури» «Давня література» (X – перша половина XVI ст.) (2014), зокрема Ю. Пелешенко як автор відповідних розділів. У новій академічній історії літератури окремо виділяється період Пізнього Середньовіччя, значну частину якого складають ораторсько-учительна проза і гімнографія другої половини XIII – першої половини XVI ст.

Зокрема, тут детально аналізується творчість Серапіона Володимирського, Київських митрополитів Григорія Цамблака, Кипріяна, Фотія (Монемвазійського), Ісидора, Іоанна, Спиридона, Йосифа II Солтана, а також анонімні твори «Похвала Великому князю Вітовту», «Посольство у

справі Йони Глезни», «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею».

Значну увагу приділено постаті Серапіона Володимирського, твори якого визначаються як зразки «київської школи ораторського мистецтва» [149, с. 605]. Мета його проповідей – досягнення справжньої християнізації своїх парафіян, засудження проявів язичництва. Саме цей книжник завершив тему «кар Божих», яка була розпочата києворуськими літописами. «Аналіз текстів Серапіонових творів дає можливість вбачати в їхньому авторові не просто проповідника, а й високогуманну шляхетну людину, щиро віддану ідеалам християнства» [149, с. 609].

Окремо виділяється пласт творчості київських митрополитів, наголошується на здобутках кожного з них. Так, Кирило II ставив собі за мету усунути порушення християнських норм і утверджував християнський антропоцентризм. Його традиції також продовжував Київський митрополит Максим, грек за походженням.

У контексті української літератури характеризується і творчість Петра Ратенського, який із часом був канонізований. Загалом останній розглядається як знакова постать і один із найвидатніших книжників означеного періоду. «Творчість митрополита київського св. Петра Ратенського, його церковно-адміністративна діяльність та творчість є тією важливою ланкою, що свідчить про безперервність розвитку українського письменства та малярства в епоху Пізнього Середньовіччя» [149, с. 613].

Так само в контексті українського письменства бачаться греки за походженням митрополит Теогност і Олексій Б'яконт. Останній адаптував до національного контексту Русі здобутки Григорія Богослова. Загалом «топіка оповідницької прози св. Олексія близька до топіки митрополитів Кирила II, Серапіона Володимирського, а також св. Петра Ратенського» [149, с. 616]. Вагомим у справу розвитку руської пізньої середньовічної книжності є внесок митрополита Кипріяна – автора «Життя Петра Ратенського» та інших

творів. Акцентується увага на його заслугі в перенесенні традицій і здобутків Тирновської книжної школи на українські території.

Автори наголошують на важливості у книжному контексті доби Пізнього Середньовіччя постаті Григорія Цамблака. Його різножанрова спадщина, зокрема наявність творів як ораторсько-проповідницьких, так і величальних, репрезентує якісно новий етап у розвитку літератури. Насамперед, значущими є його твори, присвячені реальним історичним особам. Григорій Цамблак довів до високої досконалості стиль «плетіння словес». «У його творчості відчуваються певні гуманістичні тенденції: персонажі, їх зображення та їхні вчинки набувають реалістичних рис» [149, с. 639]. Світогляд автора характеризується глибоким християнським антропоцентризмом. Крім того, його твори тісно пов'язані з актуальними проблемами східнослов'янської дійсності. Вони свідчать і про посилення белетристичного елементу, синтез рис художньої прози і церковної поезії. Також тексти Григорія Цамблака відзначаються документалізмом, високою художньою довершеністю.

Заслугою митрополита Фотія (Монемвазійського) – грека за походженням – є те, що він адаптував тогочасні візантійські традиції на киеворуському ґрунті. Митрополит Ісидор сприяв процесу секуляризації книжності.

Детально аналізується у виданні творчість отця Іоанна, зокрема його твір «Посольство Київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV». Наголошується на містицизмові й православній теології твору. Автор використовує стиль «плетіння словес», надаючи йому власних характеристик. Митрополит київський Спиридон відзначився послідовним відстоюванням православних традицій. Його творам притаманне сильне авторське начало. «Спиридон практично уникає обов'язкових для Середньовіччя самопринижувальних характеристик, одночасно вносячи до текстів автобіографічні подробиці. Зокрема, він з великим пієтетом

підкреслює свою митрополичу гідність» [149, с. 666]. Подібно писав і митрополит київський Йосиф II Солтан.

Важливе місце автори «Історії української літератури» відводять анонімним творам. Зокрема, виділяють церковну проповідь, написану у поетичному величальному стилі «Слово о Лазаревѣм воскресінні», есхатологічний твір «Пророцтво пророка Ісайї про останні дні», літописну панегіричну «Похвалу великому князю Вітовту», риторичне «Посольство у справі Йона Глезни», панегіричну «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею». Загалом, ці книжні твори репрезентують релігійно-риторичне мислення і жанр гімнографії.

Основаючись на дослідженнях попередніх учених у галузі вивчення ораторсько-проповідницької прози та величальної поезії Пізнього Середньовіччя, пропонуємо власні визначення цих жанрів із точки зору їх історико-літературної значущості.

Ораторсько-проповідницька проза доби Пізнього Середньовіччя – це синтетичний жанр літератури, який поєднав, адаптувавши до потреб і вимог свого часу, візантійські, болгарські, киеворуські ораторсько-проповідницькі традиції. Характерною рисою пізньосередньовічної ораторсько-проповідницької прози було використання стилю «плетіння слів» й культивування тем покаяння, усвідомлення монголо-татарської навали як кари за гріхи.

Величальна поезія – це поетичні твори доби Пізнього Середньовіччя, присвячені видатним особистостям чи подіям, написані в емоційно-експресивному стилі та адаптовані до потреб церкви й суспільства.

Висновки до розділу 1

Література доби Пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – середини XVI ст.), зокрема його ораторсько-проповідницька проза і величальна поезія, є тим історико-літературним матеріалом, який у сучасній літературознавчій науці малодосліджений і недостатньо прокоментований в аспекті його генези та ідейно-тематичних особливостей.

Традиційно більшість дослідників характеризують цей етап у розвитку національної культури як несприятливий для творення і розвитку літератури. Складність і суперечливість означеної доби потребує комплексного вивчення історико-літературних обставин творення і національної місії літератури Пізнього Середньовіччя.

Загалом, література Пізнього Середньовіччя в оцінці вчених визначається переважно як доба, що не принесла особливо значущих нових відкриттів і здобутків у царині як жанрів, так і ідей, сюжетів, образів. Водночас визнавалася і подвижницька праця русько-українських книжників, спрямована як на відродження спадщини Київської Русі, так і творення нового. Такі оцінки дослідників XIX–XX ст. були зумовлені тогочасним розвитком літературознавчої науки, відсутністю тих знань, методологій, стратегій, які моделюють сучасний науковий пошук.

Останні літературознавчі, філософські, культурологічні та ін. пошуки дають підстави говорити про особливу місію пізньої середньовічної книжності, її специфічну роль у процесі національного самовизначення. Саме література означеного періоду була тісно інтегрована в тогочасний європейський простір на рівнях не тільки духовному, ідейному, а й геополітичному, державницькому. Це значною мірою впливало на формування її тематичного контексту й усвідомлення власної значущості.

Українська література Пізнього Середньовіччя перебувала у складі православного слов'янського метаписьменства, розвиваючи його традиції,

адаптуючи їх до власних і творячи національну специфіку. Відтак, більшість постатей і пам'яток цього періоду належать кільком літературам, що підтверджує європейську інтегрованість української книжності. Зокрема, багато подібностей мають українські та білоруські пам'ятки цього періоду. У складі Литовсько-Руської держави культурні доміанти творила руська спадщина.

Книжність цих часів продовжує традиції попередньої епохи, використовуючи монументальний і орнаментальний стилі, Проте посилюється і яскравіше виявляється позиція автора. Значно активізуються зв'язки Русі-України із Західною Європою, країнами православного сектору. Головним їхнім виявом став феномен другого південнослов'янського культурного впливу, промоторами якого на теренах Русі-України були митрополити Кипріян, Григорій Цамблак, Йосиф I Болгаринівч.

Книжний контекст характеризується також поширенням різних течій, зокрема богомільства й ісихазму. Стосовно руської книжності, то він репрезентував вияви другого південнослов'янського впливу, а щодо тогочасної культури загалом, то це було східноєвропейське передвідродження.

У літературі другої половини XIV – першої половини XVI ст. набуває популярності емоційно-експресивний стиль «плетіння слів», який став виявом впливів болгарської Тирновської школи. Він характеризується увагою до внутрішнього світу людини, її психології, емоцій, відчуттів, гуманістичними тенденціями. Зокрема, це знайшло своє відображення у творчості митрополитів Кипріяна і Григорія Цамблака.

Наукові стратегії інтерпретації ораторсько-проповідницької прози і величальної поезії другої половини XIII – середини XVI ст. визначаються науковими концепціями, згідно яких вчені пояснюють загальний контекст цієї літератури. Одна з перших наукових стратегій інтерпретації літератури доби Пізнього Середньовіччя була розроблена І. Франком. Учений наголошував на залежності процесу творення книжності від формування

української народності. С. Єфремов характеризував ці часи як занепад літератури. Наукова стратегія М. Грушевського ґрунтувалася на акцентуванні уваги на середньоболгарському літературному відродженні в Україні, його впливові на формування ораторсько-проповідницьких і величальних творів. Д. Чижевський наголошував на важливості тогочасних політичних змін, наповненні старої літературної традиції новими віяннями з Візантії й Заходу. Особливо вагому роль у формуванні специфіки ораторсько-проповідницької й величальної літератури відводить болгарському впливові на чолі з Євфтимієм Тирнівським, поширенню їх митрополитами Кипріяном і Григорієм Цамблаком.

Суттєвим є внесок Д. Лихачова у вивчення книжної спадщини періоду Пізнього Середньовіччя. Він характеризує книжність другої половини XIII – першої половини XVI ст. як таку, що мала яскраво виражені риси Передвідродження. Суть останнього полягала у відкритті людини, насамперед у сфері емоційній. Вчений акцентував на феномені стилю «плетіння слів», який був популярним у ораторсько-проповідницьких і гімнографічних творах цього періоду.

У працях учених кінця XX – початку XXI ст. уже значно більше уваги приділяється книжності доби Пізнього Середньовіччя, наявний аналіз окремих аспектів деяких творів ораторсько-проповідницьких і величальних. В. Шевчук писав про спадкоємність традицій Раннього, Високого і Пізнього Середньовіччя, неможливість їх роз'єднувати. Серед письменників другої половини XIII ст. В. Шевчук називає київського митрополита Кирила і киянина Серапіона.

П. Білоус у навчальному посібнику «Історія української літератури XI–XVIII ст.» виділяє період української літератури Пізнього Середньовіччя. Вчений визначає цю епоху другою половиною XIII – першою половиною XVI ст. Він наголошує на ролі та значенні у процесі формування цієї літератури другого південнослов'янського впливу.

Основний внесок у вивчення літератури доби Пізнього Середньовіччя зробив Ю. Пелешенко, який одним із перших дав системний і розгорнутий аналіз книжності окресленого періоду. Він обґрунтував тезу про спільність текстів для всіх православних слов'янських народів, зацентрував на ролі у творенні культури і літератури цього часу вихідців із Болгарії Кипріяна і Григорія Цамблака, греків – Київських митрополитів Теогноста, Фотія, Ісидора. У тогочасному книжному контексті Ю. Пелешенко виділяє такі твори, як «Слово о Лазаревь воскресеніи», характеризуючи його як церковну проповідь, ораторсько-учительні твори Серапіона Володимирського, Кирила II, Максима, Петра Ратенського. Особливу роль відводить другому південнослов'янському впливові, лідерами якого називає Кипріяна і Григорія Цамблака. Останнього він характеризує як письменника слов'янського Середньовіччя. Ю. Пелешенко високо оцінює такі твори Пізнього Середньовіччя, як «Посольство від Мисаїла до Папи Римського Сикста IV від духівництва, і від князів, і від панів руських» (1476) отця Іоанна з поставленою тут проблемою єдності Церкви, «Посольство Йони Глезни» (епістоля, зразок емоційно-експресивного стилю).

Л. Левшун східнослов'янську книжність XIII–XVI ст. характеризує як специфічну добу, позначену серйозними політичними зрушеннями і змінами. Не зважаючи на занепад державності та іноземне поневолення Русі-України, книжність розвивалася, шукаючи нові шляхи, києворуські ідеї теоцентризму і христоцентризму трансформуються, набуваючи все більше виражених суто людських рис і особистісних характеристик. П. Білоус виділяє період української літератури Пізнього Середньовіччя, окреслюючи його другою половиною XIII– першою половиною XVI ст. Він наголошує на ролі та значенні у процесі формування цієї літератури другого південнослов'янського впливу.

Значний внесок у вивчення літератури Пізнього Середньовіччя зробили автори 1-го тому «Історії української літератури» «Давня література» (X – перша половина XVI ст.) (2014), насамперед, Ю. Пелешенко як автор

відповідних розділів. В новій академічній історії літератури окремо виділяється період Пізнього Середньовіччя, значну частину якого складають ораторсько-учительна проза і гімнографія другої половини XIII – першої половини XVI ст. Зокрема, детально аналізується творчість Серапіона Володимирського, київських митрополитів Григорія Цамблака, Кипріяна, Фотія (Монемвазійського), Ісидора, Іоанна, Спиридона, Йосифа II Солтана, а також анонімні твори «Похвала Великому князю Вітовту», «Посольство у справі Йони Глезни», «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею».

Попередні дослідження вчених у галузі вивчення ораторсько-проповідницької прози і величальної поезії доби Пізнього Середньовіччя дають підстави для власного визначення цих жанрів із точки зору їх історико-літературної значущості.

Ораторсько-проповідницька проза доби Пізнього Середньовіччя – це синтетичний жанр літератури, який поєднав ораторсько-проповідницькі традиції візантійські, болгарські, киеворуські, адаптувавши їх до потреб і вимог свого часу. Характерною рисою пізньосередньовічної ораторсько-проповідницької прози було використання стилю «плетіння слів» й культивування тем покаяння, усвідомлення монголо-татарської навали як кари за гріхи.

Величально поезія – це поетичні твори доби Пізнього Середньовіччя, присвячені видатним особистостям чи подіям, написані у емоційно-експресивному стилі й адаптовані до потреб церкви і суспільства.

РОЗДІЛ 2

ХУДОЖНЯ ПОЛІФОНІЯ ОРАТОРСЬКО-ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ПРОЗИ ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1. Образ вітчизняної трагедії у творчості Серапіона

Ораторсько-проповідницька проза доби Пізнього Середньовіччя успадкувала і творчо розвинула характеристики і риси цього жанру епох Раннього і Високого Середньовіччя. Насамперед вона сповнила цей жанр новими ідеями і темами – тими, які визначали настрої та пориви доби. Також активно використовується стиль «плетіння слів». Відповідно, зміна ідейно-тематичного спектру і використання нового європейського стилю вплинули і на саму форму проповіді, яка стала значно емоційнішою, з яскраво вираженими рисами психологізму і національної ідентичності.

Характерною властивістю ораторсько-проповідницької прози доби Пізнього Середньовіччя стає посилення уваги до теми людської особистості, її місії та ролі у складну добу державних і суспільних трансформацій. Як наголошує Любов Левшун, «тема людини в її психофізичній, соціокультурній та історичній цілісності, значущості та своєрідності стає визначальною, замінюючи колишній інтерес до «монументальних» проблем домобудівної й історичної самосвідомості Русі, апології перших руських святих, православної догматики, антиїудейської апологетики і т. д. Проблема людського буття у XIII–XV ст. з однаковим напруженням розроблялася як у церковних, так і в нецерковних творах, але вирішувалася у повній відповідності з притаманними двом названим типам культури системами цінностей: одкровення христологічної антропології навряд чи могли бути прийнятними для прогуманістичної антропології передренесансу і навпаки» [114, с. 421].

Ораторсько-проповідницька проповідь означеного періоду дала власне усвідомлення суті особистості, акцентувавши увагу на способах її життя,

необхідності покаяння і т. п. Фактично вперше в історії книжності трагедія держави, тобто Київської Русі під навалою монголо-татар, виводиться з трагедії окремої особистості, її численних гріхів. По суті проповідь репрезентує суттєві жанрові модифікації, існуючи у двох основних виявах. Перший – архіпастирське наставляння, другий – проповідь як така, що супроводжує таїнство покаяння. Це є повчанням пастви перед сповіддю.

Аналіз літературної парадигми доби Пізнього Середньовіччя свідчить про те, що серед її представників найбільш важливою і впливовою є постать Серапіона. Про цього книжника збереглося мало біографічних відомостей. Відомо, що до 1274 р. він обіймав посаду архімандрита Києво-Печерського монастиря. Є навіть згадки, що був тут ігуменом. З часом Серапіон переїхав у місто Володимир разом із митрополитом Кирилом – колишнім «печатником» князя Данила Галицького. Тут зайняв посаду єпископа. Помер Серапіон 1275 р., похований в Успенському соборі. Книжник у Московському літописі називає його «учительним дуже в божественному писанні» та визнає особливу роль у становленні літератури, церкви, держави.

Спадщина Серапіона свідчить про те, що він репрезентує українську, зокрема київську культурну традицію. Як наголошує М. Грушевський, «з огляду, що він був вибраний печерським ігуменом, мусимо вважати його людиною київською, коли не уродженням, то вихованням, освітою, літературною школою; отже, твори Серапіона являються продуктом сучасної української культури» [58, с. 233].

Серапіон – киеворуський книжник, творчість якого стоїть на межі Високого і Пізнього Середньовіччя. З одного боку він завершує добу Золотого (Розвиненого) Середньовіччя, а з іншого – своїми творами знаменує початок Пізнього Середньовіччя з його глибоким трагічним світоглядом, сповненим відчуття падіння Київської Русі під навалою монголо-татар, завершення політичної й літературної історії колись могутньої держави.

Загалом творча спадщина книжника Серапіона заприявлює продовження традицій київської ораторської прози, авторську адаптацію і

пристосування їх до потреб і вимог нового часу. Як письменник Серапіон сформувався на київській традиції, зокрема в осередку книжників Києво-Печерського монастиря. Тут жив, обіймав посаду архімандрита святої обителі до 1274 р., аж поки не був призначеним на посаду єпископа Володимира, Суздаля і Нижнього Новгорода. Не зважаючи на це, творчість Серапіона репрезентує виключно київську традицію, вплив якої автор поширив і на володимиро-суздальсько-новгородську літературу. Разом зі своїм наставником Кирилом, Серапіон одним із перших дав художні оцінки навали монголо-татар на Русь. Як наголошує Л. Левшун, «трагічне відчуття гибелі давньої Русі пов'язується книжником – цілком у дусі типологічної екзегези – з християнською есхатологією. Монголо-татарська навала розглядається як катастрофа, викликана численними тяжкими гріхами русичів» [114, с. 466].

Парадигма ідейно-художнього мислення Серапіона викладена в його п'яти проповідях – словах, чотири з яких дійшли у складі збірника «Златая цѣпь» XIV ст. і «Паїсіївському збірнику» XIV ст. Загалом їх виникнення було притаманне часам так званого занепаду літературного життя. М. Возняк пише: «Такі збірники – характеристична ознака занепаду українського письменства в давній добі. Правда, вони існували в нас від початку нашого літературного життя, бо прийшли на Україну з Болгарії разом із прийняттям християнства, правда також те, що в такі перекладні збірники входили також українські оригінальні вставки й писання, але все-таки в перших віках нашої літератури були ті збірники бодай новістю, вносили щось свіже, до того часу невідоме, в українське письменство. А тепер такі збірники творилися з оригінального й перекладного письменства через переживання вже відомих писань, через перероблювання і наслідування, а це все характеризує вже час занепаду літератури, бо де нема творчості, там нема також справжньої літератури» [44, с. 312].

Проте варто додати, що поява подібних збірників свідчила і про певні трансформації, пристосованість літератури до нової доби, пошук нею

невдомих досі шляхів для творчого виявлення. Такі збірники були актуальні й доречні, адже задовільняли потреби читачів. Назвемо це своєрідною характеристикою письменства часу. По суті збірник «Златая цѣпь» є в цьому разі дуже актуальним. Він містить твори-повчання про віру, священнослужителів, князів, піст, віру, любов, жінок, приятелів тощо. Збірник «Ізмарагд» складається з творів, присвячених читанню книг і користі від них. У збірниках «Толкова Палея» і «Хронограф» визначальною є тема жидівства.

Актуальною для сучасної науки залишається проблема датування творів Серапіона. Більшість дослідників припускають, що перше і третє слова були написані у Києві, друге, четверте і п'яте – у Володимирі-на-Клязьмі. Натомість І. Франко обстоює київське походження перших чотирьох слів.

М. Грушевський поділяє слова на дві групи: «...з згаданих п'яти слів тільки друге (сказане в 40-й рік татарщини) та ще п'яте дають підставу положити їх на сей рік. Перше, навпаки, повинно бути положене на перші часи татарщини. Воно звернене до «братії», так само і третє, досить близьке за змістом і тоном; тим часом II, IV і V теж близькі за змістом, звертаються до «чад». Можливо, що по сій формальній прикметі їх треба й поділити на дві категорії: слова, проголошені Серапіоном-ігуменом і Серапіоном-владикою» [58, с. 233].

На думку М. Возняка, «не можна навіть припустити, щоб Серапіон замовк на яких 30 літ, бо перша проповідь походить з 40-х років XIII ст. На ній помітне сильне враження від землетрусу, який був у Києві в 1230 й 1236 рр. Це й доказ, що недовго після того часу ця проповідь написана» [44, с. 258]. Стосовно місця і часу написання інших слів, то М. Возняк наголошує: «Не тільки зміст першої і третьої проповіді вказує на їх київське походження, але й та обставина, що проповідник, промовляючи до своїх слухачів, уживає слова «браття». Тим часом три інші проповіді мають замість слова «браття» слово «діти». Друга проповідь на тему покути навіть означає, що отець

поучає своїх дітей. Що її треба віднести на час єпископства Серапіона, вказує згадка у проповіді про те, що зближається сорок літ від того часу, коли з нападом татар прийшли тяжкі дні на східнослов'янські землі з голодом, пошестями й іншими бідами. Виступи проповідника проти чарів і забобонів у четвертій і п'ятій проповідях промовляють також за тим, що їх написав Серапіон на півночі; зрештою, в п'ятій проповіді є згадка про руїну Дурацця на східнім побережжі Адрійського моря в 1273 р., отже, проповідь походить з часу єпископства Серапіона» [44, с. 259].

Вважаємо, що визначальне значення має не стільки місце і час написання творів, скільки їхня ідейна парадигма, що по суті своїй була русько-українською, пронизаною цілком і повністю київською культурною і ментальною традиціями. Всі тексти Серапіона репрезентують парадигму київського книжного мислення, показують розвиток традицій ораторсько-проповідницької прози, що були закладені Іларіоном, Лукою Жидятою, Феодосієм Печерським, Климом Смолятичем, Кирилом Турівським. Це була могутня київська школа ораторсько-провідницького мистецтва.

На думку В. Топорова, Серапіон «став у важку годину сумлінням свого часу» [192, с. 245], він продовжив традиції ораторсько-проповідницької прози часів її розквіту. Збереглося п'ять проповідей-«слів» автора. Хоча, можливо, він написав більше. Сам Серапіон зазначає, що «аз грѣшный всегда учю вы, чада» [183, с. 454], «но не утружюся наказывая вы и вразумляя, наставляя» [183, с. 452], «многа же глаголах вы, брате и чада» [183, с. 442]. Погоджуємося з думкою Оксани Сліпушко про те, що визначальними для літературної спадщини Серапіона «є ідеї патріотизму, любові до рідної землі, неспокою за її майбутню долю. Ці настрої поєднуються з глибокими переживаннями автора про те, що буде завтра» [185, с. 339].

Загальна парадигма ідейного мислення Серапіона визначається тезою про страх смертної людини перед гнівом Божим. Утіленням покарання за гріхи є масштабний образ навали монголо-татар, присутній фактично в усіх текстах книжника. Д. Чижевський пише, що твори Серапіона «дихають

духом моральної суворості» [211, с. 172]. Адже «Серапіон та його слухачі пережили татарську навалу, руїну Києва та Суздальського краю, повний господарський та політичний підупад, поневолення християнських князівств владою «поган» [211, с. 172]. Відтак, осмислення теми «кари Божої», заклик до мирян покаятися, засудження язичництва як великого гріха визначають головну місію літературної спадщини книжника.

Слово перше Серапіона «Про карі Божі і про раті» було написане під впливом вражень від взяття Батиєм столиці Києворуської держави – Києва. Головна домінанта твору полягає в його наповненості сумним очікуванням і передчуттям колосальних трагічних подій, які мають скоро відбутися в Русі. Книжник відразу говорить про причину цих бід: змагання князів за владу, їхнє невміння порозумітися і спільно захищати Вітчизну від ворогів. А також причиною цього є те, що прості люди грішать. Твір Серапіона сповнений численних описів знаків, які віщують біду, зокрема затемнень, землетрусів, пошестей, війн та ін.

Цей перший твір Серапіона через його глибокий і сильний трагічний характер можна визначити як певний маніфест доби Пізнього Середньовіччя. Він знаменував початок падіння могутньої держави Київської Русі й містив осмислення причин цього трагічного історичного повороту. Крім того, у творі багато пророцтв, в описі яких книжник посилається на Євангеліє, де говориться про кінець світу із затемненням Сонця та Місяця, землетрусом (у 1230 р. в Києві також був землетрус). Причину цього книжник вбачає у неправедній і грішній поведінці християн. Текст твору сповнений яскраво виражених біблійних ремінісценцій, образів, яким притаманні всеохопність і космізм. А цим Серапіон споріднений зі святим Іоанном Богословом, який у своєму «Об`явленні» так само показав ті трагічні події, які відбувалися на землі у результаті численних гріхів людей.

Автор закликає мирян до каяття, нагадує про Судний день, який може прийти у будь-яку мить. Говорить про грізну винятковість тогочасних подій у контексті інших стихійних лих і воєн: «Мы же одинако не покаяхомься»

[183, с. 440], аж поки Бог не наслав немилосердний народ, який «землю нашу пуста створиша» [183, с. 440]. Разом із тим у проповіді Серапіона немає наказного тону. Як наголошує Ю. Пелешенко, «він не наказує, не лякає, а передає слово Боже, пропонуючи парафіянам зробити свій вибір: відмовитися від гріхів і бути втішеним Богом небесним, чи не змінитись – і не бути Ним прощеним» [151, с. 64].

Інші чотири твори Серапіона присвячені опису навали монголо-татар на Русь, страху від того гніту і неволі, які вона принесла. Друга проповідь-слово була виголошена автором у 1274 р., коли він став Володимирським єпископом. Можливо, цей твір книжник написав ще в Києві. Насамперед у цьому «Слові» звеличується рід Романовичів, його роль у врегулюванні політичної ситуації між Сходом і Заходом та продовжується тема покаєння. Погоджуємося з думкою В. Топорова про те, що тут виклад стає більш емоційним, сильнішає наголос автора на гріхах людей, підвищується акцент на сумлінні.

На початку твору звучить глибокий сум Серапіона, що поступово еволюціонує у розпач: «Не так оскорбить мати, видюща чада своя боляща, яко же азъ, грѣшний отецъ ваш, видя вы боляща беззаконными дѣлы» [183, с. 454]. Книжник пише, що він багато разів нагадував пастві про необхідність покинути і забути злі звички. Проте ніхто з них не змінився і не прийшов до усвідомлення такої необхідності. Тому його сповнює відчуття марності власної праці, він із боєм наголошує: «Всегда сѣю ниву сердець ваших сѣмя божественне, никли же вижю прозябша и плод породивша» [183, с. 443]. Подібно до першого слова, нагадує Серапіон людям і про Страшний Суд, закликаючи мирян замислитися над своїм життям, звернутися до сумління, поглянути у душу, аби врешті прийти до каяття. При цьому говорить про це лагідно: «Страшно есть, чада, впасти в гнѣвъ Божий» [183, с. 444].

Загалом послідовна боротьба книжника з пережитками язичництва характеризує його як вірного ідеалам християнства, такого, хто присвятив їм усе своє життя. Його світоглядну парадигму визначає така риса, як високий

гуманізм, забарвлений національною тематикою. У слові другому художньо осмислюється і коментується також тема монголо-татарської навали, її панування в Русі автор називає «томленіє і мука» [183, с. 444]. Насамперед, винними в цьому він вважає руських людей, їх «беззаконье и наши грѣси, наше неслушанье, наше непокаянье» [183, с. 444].

Серапіон акцентує увагу на тому, що кожна людина може помилитися, чинити зло, проте віра в Бога здатна її врятувати, привести до мирного і праведного життя. При цьому Серапіон посилається на притчу з Книги пророка Йони про Ніневію – місто, відоме своїм беззаконням. У притчі розповідається про те, як Господь надіслав сюди Йону, покликаного пророкми загибель міста, проте його мешканці побороти «беззаконья своя покаянием, постом, молитвою и плачем» [183, с. 444]. Тому Бог їх простив. При цьому в слові присутня сувора наказова тональність. Так, наприкінці автор пише: «...убойтеся, всътрепещите, престаните от зла, створите добро» [183, с. 446], адже Бог чекає на каяття з боку людей.

Слово третє Серапіона виявляє масштабний і глибокий своєю трагічністю образ біди, що прийшла на Русь. Ю. Пелешенко назвав його «вершиною» творчості Серапіона [151, с. 66]. Ця описувана книжником біда втілена у масштабних картинах спустошень, руйнувань, до яких призвела монголо-татарська навала. Серапіон детально зупиняється на феномені татарського лихоліття на теренах Русі для того, щоб читачі почули його звернення: пам'ятати, що Бог через гріхи людей і порушення Його заповідей карає русичів, насилаючи на них жорстокий і лютий народ, який руйнує все і не щадить ні молодість, ні старечу неміч, ні дитячу невинність. При цьому визначальною звучить тема карі Божої та заклик до покаяння: «Кыми ли словесы не наказеть нас? Кыми ли запрѣщении не запѣти нам? Мы же ни како к нему обратимся» [183, с. 446].

Важливо, що автор, будучи людиною гуманною і милосердною, не накликає кару для монголо-татар, а звертається саме до своєї пастви. Він вважає, що повна відповідальність за те, що сталося, лежить на них. Адже

виключно за їхні гріхи Бог покарав Русь поневоленням монголо-татарським. Серапіон із християнським милосердям і добротою звертається до пастви: «Помяните чесно написано в божественніх книгах, еже милость любити ко всякому человеку, еже любити ближняго свого аки себе» [183, с. 448]. Він гостро картає такі гріхи, як немилосердя, злопам'ятство, пияцтво, лихварство, злість, заздрість, пиха, гнів, лють тощо.

Особливо книжник наголошував на такому гріхові, як пережитки язичництва. Серапіон чітко усвідомлював необхідність глибинного проникнення християнського вчення у душі людей. Тільки за такої умови стане можливим щире і справжнє каяття – таке, що йтиме від серця і душі. Книжник щиро вболіває за віру і майбутнє своєї пастви: «Тъм же, аще бы ми мощно коегождо вас наполнити сердце и утробу разума божественнаго! Но не утружюся наказая вы и вразумляя, наставляя. Обида бо ми немала належить, аще вы такая жизни не получите и Божия свѣта не узрите; не может бо пастухъ утѣшатись, видя овци от волка расхъщени» [183, с. 452].

Тяжким гріхом, вартим засудження, Серапіон вважає «волхованіє» [183, с. 450], описуючи притаманне народів традиційне покарання відьом і волхвів. При цьому він благає паству стати на шлях істинної віри, лагідно звертаючись до людей: «Нине же, молю вы, за преднее безумье покайтесь и не будьте отсель аки трость, вѣтром колѣблема» [183, с. 452]. Стосовно пастви Серапіон займає фактично батьківську позицію, він постає як учитель, наставник і проповідник. Загалом творові притаманний трагічний світогляд, переданий через опис страшних наслідків, спричинених людськими гріхами. Це картини християнських храмів, які лежать у руїнах, осквернені священні речі, потоптані святі артефакти, вбиті архієреї та ченці. Автор із горем пише про те, що кров русичів напоїла землю, наче вода, загинули руські князі та воеводи, вчорашні герої втекли з поля бою, руські люди стали полоненими рабами, села знищені й поросли бур'яном, колишня слава і велич держави розтопані. Серапіон із повною відвертістю і часто

немилосердністю пише про те, що гине колишня краса Руської землі, а її багатство перетворюється на здобич чужоземців.

Слова друге, четверте і п'яте Серапіона містять детальний опис гріхів, які спричинили колосальні спустошення в Русі. Книжник обурений тим, що всі кари земні прийшли у Русь, земля стікає кров'ю, але парадоксальним залишається те, що і в цій ситуації люди продовжують грішити. Цим Русь змаліла і впала в очах інших держав і країн, проте ще намагається видавати з себе велику і сильну. На думку Серапіона, все це дуже негативно вплинуло на людські серця, що сповнилися заздрістю, злобою, самохвальбою, ненавистю до ближнього. Особливо книжник засуджує жадання майна і прагнення заволодіти чужим, коли люди забувають про милосердя до сиріт і бідних, не допомагають знедоленим. Таке черствіння людських душ сталося через їхні численні гріхи.

Свою місію та покликання книжник бачить у сіянні в серцях людей божественного духу. Серапіон вкотре закликає людей змінитися на краще, оновитися благістю, припинити зло творити, боятися Бога і Страшного Суду. Він наголошує, що страшним і небезпечним є потрапляти під Божий гнів, тому закликає задуматися, до чого може привести таке життя. На думку Серапіона, Господь створив людей великими, а вони своїм непослухом перетворили себе у нікчемних. Відтак, закликає їх повернути колишню велич, прийти на покаяння до Бога, проявити милість до жебраків і допомогти бідним. Якщо ж паства не стане такою, то гнів Божий її постигне.

Особливо сильно картає Серапіон своїх співвітчизників за численні прояви язичництва, вважаючи це одним із найбільших гріхів, відступом від істинної християнської віри. Так, він засуджує ворожіння, спалювання невинних людей, підкреслюючи, що якщо хто і не має відношення до убивства, але подумки з тим погодився, то сам став убивцею. Чи якщо хтось міг допомогти і не допоміг, то сам убити наказав. Автор висловлює своє суто негативне ставлення до того, що люди продовжують молитися ворожбитам, шанують їх, приносять їм жертви. При цьому причиною того, що вже три

роки хліб не родить і в Русі (у православних), й у католиків книжник вважає те, що Бог так править своїм творінням, караючи людей за гріхи. Автор наголошує, якщо Бог допустить, то біси вершать, а прощає Господь тільки тих, хто боїться їх, і твердо вірить у Бога. Над такими віруючими людьми ворожбити на мають влади.

У слові третьому головним є мотив покаяння. Серапіон закликає своїх співвітчизників покаятися у вчинених гріхах, усвідомити, що любов до Бога – це вища і головна цінність у житті. У першу чергу книжник картає церковну паству, а потім – світську. Він прямо говорить про те, що руїни, в які потрапила Київська Русь через монголо-татарську навалу – це результат Божого гніву за гріхи. Тут наявні ремінісценції з Псалма Асафа, в якому репрезентовано картину нищення Єрусалиму поганями. Проте руський книжник мислить по-своєму, відповідно до тих умов, в яких опинилася його Вітчизна. Якщо старозавітний псалом сповнений прохання до Творця покарати поганські народи, які не пізнали істинного Бога, то Серапіон твердо переконаний у тому, що всі біди і трагедії русичів – це результат їхнього гріховного життя, через яке вони самі привели «казні страшні на нашу землю».

Книжник Серапіон подає широку палітру людських гріхів, які він засуджує і викриває, зокрема прояви язичництва, немилосердя, злопам'ятство, гнів, лють, лестощі, брутальність, злодійство, грабіжництво, наклепництво, лжесвідчення, брехня, перелюбство, скнарість, розбійництво тощо. Всі ці гріхи суперечать глибоко гуманній суті християнської віри, тому є відступами від неї.

У словах четвертому і п'ятому спеціально ставиться проблема висвітлення і засудження пережитків поганства, тих язичницьких забобонів і традицій, які Серапіон спостерігає у своєму суспільстві. Він вважає, що це стало можливим через недостатній духовний вплив на паству з боку церкви. Серапіон нагадує своїм співвітчизникам долю біблійного міста Нівей, яке стало жертвою поганів через власні беззаконня і гріхи.

Погоджуємося з думкою Л. Левшун про те, що слова четверте і п'яте «завершують корпус святительських проповідей, оскільки присвячені більш приватним питанням: святитель виступає проти язичницьких звичаїв, засуджуючи жорстоку розправу над людьми, звинуваченими у магії та волхвуванні» [114, с. 469]. У слові четвертому говориться про «знамення», зокрема війни, голод, землетруси, після чого русичі були віддані татарам на смерть і в рабство. Знову гостро засуджує пережитки язичницьких звичаїв.

Слово п'яте «Слово блаженнаго Серапиона о маловір'ї» продовжує тему слова четвертого, зокрема поганства і двовір'я. Проте цей твір з точки зору його світоглядних засад і загального настрою більш суворий і жорсткий. Він сповнений певних елементів безнадії, песимізму, трагізму. Під час його читання навіть виникає враження, ніби автор не сподівається на зміни у поведінці пастви. Відтак, Серапіон наголошує, що має «о вас, чада» і в серці «печаль многу» [183, с. 452]. Він глибоко сумує з того приводу, що, незважаючи на всі його застереження, миряни творять зло, зокрема вірять волхвам, спалюють померлих, викопують із землі небіжчиків, які померли неприродною смертю – вішальників, утоплеників.

Серапіон пише: «Гнѣвъ Божии видящи и заповідаете: хто буде удавленика или утопленика погребл, не погубите людии сих, выгребите» [183, с. 452]. Загалом, цей звичай має глибоке народне походження, що ґрунтується на вірі в «нечистих» небіжчиків, які можуть шкодити людям. Їх не можна ховати на загальному цвинтарі. Якщо сталося нещастя, зокрема повінь чи засуха, то, згідно з народними віруваннями, треба викопати труп небіжчика з могили і викинути геть. Серапіон категорично виступає проти такого звичаю, наголошуючи, що всесвітній потоп за часів Ноя відбувся саме через «людскыя неправды» [183, с. 454].

Згадує автор й інші катастрофи з життя людей, які відбулися через «грѣхи наша» [183, с. 454]. Він уважає, що всі прояви поганства і забобони гнівлять Бога. При цьому Серапіон наголошує, що татари, хоч і не християни, але не вбивають своїх одновірців, не грабують їх, не обмовляють, а ми, що

«во имя Божие крещены есмы и, заповѣди его слышаще» [183, с. 455], здатні на заздрощі, крадіжки, обмови. Серапіон відчуває власну відповідальність за це, бо «за моя гріхи бѣды сия льются» [183, с. 455]. Проте при цьому автор виявляє і притаманне йому батьківське милосердя, лагідність. Вихід із цього він бачить у покаянні, звертаючись до пастви: «Придьте же со мною на покаянье, да умолим Бога; вѣдь убо, аще ся покаевь, будем помиловании» [183, с. 455].

Загалом погоджуємося з думкою Ю. Пелешенка про те, «усі п'ять проповідей Серапіона Володимирського становлять стильову, ідейну і тематичну єдність, що дає можливість сукупно розглядати їх своєрідним метатвором.

Усі елементи Серапіонових проповідей підпорядковано одній меті – досягненню істинної християнізації своїх парафіян. Саме це, на думку проповідника, відведе гнів Божий як від усієї країни, так і від кожного індивіда, бо покаятися по-справжньому може тільки той, хто не обмежився дотриманням формальної обрядовості, а органічно ввібрав основи християнського віровчення. І хоча Батьківщина поневолена татарами, а кінець світу неухильно наближається, – надія існує. Все це можна виправити праведною поведінкою на землі, розкаянням, істинною вірою. І спасіння душі не забариться, – стверджував Володимирський архієрей.

Отже, у проповідях Серапіона набула логічного завершення тема «кар Божих», що розроблялася у літописах XII–XIII ст. Проповідник докладно і переконливо обґрунтував свою позицію, трактуючи історію як покарання за переступ Божих заповідей уже за земного життя, не чекаючи Страшного суду» [149, с. 608].

Тож, незважаючи на час і місце написання, усі твори книжника Серапіона представляють собою ідейну цілісність, їхня мисленнева парадигма визначається змаганнями за панування християнства в Руській землі, прагненням автора пробудити у душах і серцях своїх співвітчизників почуття істинної віри та патріотизму, які здатні врятувати державу і людей.

Твори Серапіона були поширені по всій Русі. Вони синтезували в собі високу художність і простоту, зрозумілість мови, будучи розрахованими не на тих, хто «презліха насытился мудрости книжныя», а «начинающие», тобто тих людей, які тільки вступили на цей шлях пізнання. Любов Левшун правомірно визначає проповіді Серапіона як такі, що цілком відповідають жанру канонічної агіоєтографії [114, с. 471].

Серапіон, подібно до своїх попередників Луки Жидяти й Феодосія Печерського – провідників доби Раннього Середньовіччя, які творили просту проповідь у монументальному стилі, адресував свої твори і мирянам, і ченцям. Така двоадресна спрямованість його текстів свідчить про намагання залучити до контексту порушених питань якомога ширшу аудиторію. Власне, своїм головним слухачем Серапіон бачив увесь руський народ, якого намагався застерегти від гріховного падіння і закликав увірувати у Христа. Твори Серапіона написані у монументальному стилі, вони прості за формою і змістом. Водночас ці тексти сповнені численних ремінісценцій із творів Іоанна Златоустого, Григорія Богослова, Василя Великого, що свідчить про чудову обізнаність автора із християнською «класикою», вмінням адаптувати її до києворуського культурного контексту. Всі слова відрізняються ритмічною організацією мови та особливою ліричністю. Автор прагне апелювати до людських душ, пробудити у них певні почуття.

Німецький учений Г. Подскальськи цілком підставово назвав Серапіона «незаперечним християнським гедоністом» [158]. Подібно до Іларіона Київського, Теодосія Печерського, Нестора, Серапіон утверджував ідею незалежності руської церкви від Візантії, виступав за універсалізацію її теологічної доктрини. Книжник використовував численні художні засоби, зокрема повтори, риторичні запитання, порівняння, прагнучи максимально глибоко передати свої думки і донести їх до читачів і слухачів. Твори Серапіона були написані у складні часи занепаду та руйнації Русі, проте автор фактично не торкається державно-політичної проблематики, а пише виключно у морально-християнському ключі. Християнська тональність

творів представлена у трагічному, есхатологічному ключі, що творить їхній загальний настрій, репрезентуючи картини Страшного Суду, Кари Божої за людські гріхи, які зумовили виникнення національної трагедії. Також творам Серапіона притаманні елементи символіко-алегоричного методу тлумачення Святого Письма, проте при цьому вони максимально пов'язані зі справжнім життям, кореспондують із тогочасними історичними реаліями.

По суті образ автора у творах Серапіона – це постать стурбованого батька, який опікується своїм народом і людьми. Він аналізує і пояснює причини національної трагедії, вбачаючи її витoki у гріхах кожної окремої особистості. Книжник витворив монументальний образ національної трагедії, який еволюціонує з трагедії індивідуальної, суть якої полягає у порушенні заповідей Божих.

2.2. Концептуальний простір проповідей київських митрополитів

Українська літературна медієвістика у часи незалежності України засвідчила пошук і вирішення низки проблем і питань, які дають змогу повному оцінити генезис та еволюцію національної книжності, визначити як приналежні до спадщини української нації ті її пласти, які протягом тривалого часу перебували поза увагою вчених через політичні причини.

Однією з таких сфер є літературна спадщина київських митрополитів, національна ідентифікація котрої потребує спеціальної уваги до її художніх особливостей та ідейно-тематичного спрямування. Загалом парадигма творчості київських митрополитів репрезентує яскраву сторінку в історії української ораторсько-проповідницької прози. Концептуальний простір творчості київських митрополитів є за своїм характером русько-українським, місія котрого полягала у збереженні книжності Русі під час і після навали монголо-татар. Визначальний мотив цієї творчості – усвідомлення гріха як головної причини падіння Київської Русі.

П. Білоус наголошує, що «проповідники XIV ст. київські митрополити Кирило II, Петро Ратенський, Теогност, Олексій зосереджувалися на внутрішніх проблемах церкви, моральних правилах священників, а гріхотворство не раз пов'язували із тогочасною ситуацією, яка склалася внаслідок розповсюдження християнства на обширах давніх українських земель. Конфлікт між християнством і язичництвом («поганством») не втихомирювався, а набував у соціальному плані форм протистояння офіційної церкви з простолюдом, який не поспішав позбавлятися своїх природних вірувань. Церква вела боротьбу з «поганством» у світоглядному та обрядовому руслі, тому засуджувала всілякі прояви дохристиянських вірувань, відносила їх до гріха.

Наприклад, Кирило II, автор «Правил» для духовенства, вважав конкретне порушення християнських норм (правил, заповідей) гріхом, що призводить до масштабних негативних наслідків.

Дотримання частиною населення язичницьких вірувань та звичаїв Петро Ратенський називає «сатанинською справою».

Теогност у своєму повчанні до гріхів відносить легковажне ставлення селян до віри Христової та церковних обрядів» [33, с. 180–181]. Таке утвердження митрополитами впливу офіційної церкви було виявом боротьби і за власну державність, збереження традицій культурних і духовних. Адже церква у добу Середньовіччя була невід'ємною частиною державного організму.

Літературна спадщина київських митрополитів доби Пізнього Середньовіччя, зокрема XIII–XIV ст., її обсяги, ідейна наповненість й особливо концептуальний простір є питанням мало вивченим. Окремі його аспекти досліджували П. Білоус, М. Грушевський, В. Литвинов, Ю. Пелешенко, О. Сліпущко, І. Франко, Д. Чижевський, В. Шевчук та ін. Зокрема, Ю. Пелешенко [149; 150; 151] студіював жанрові та ідейні особливості творчості київських митрополитів у контексті розвитку літератури Пізнього Середньовіччя. О. Сліпущко [176; 177; 178; 179; 180]

визначила вплив літератури Високого Середньовіччя на Пізнє, зокрема на ораторсько-проповідницьку прозу. В. Литвинов [116; 117] зацентрував увагу на ролі церкви у розвитку культури українського народу, насамперед його літератури.

Натомість ґрунтовний аналіз творчості київських митрополитів доби Пізнього Середньовіччя дає можливість розширити і поглибити наукові уявлення про цю епоху, її роль у збереженні національної книжності під час і після навали монголо-татар, у становленні літератури іншого характеру, місія котрої була спрямована на розвиток українських художніх концептів в інтегрованості з творчістю Литви, Польщі та інших слов'янських держав.

М. Грушевський наголошував, що «при всій бідності своїй у сфері продукції, цей період, очевидно, був повний внутрішнього змісту. Він підготовлював небувалу доти напружену громадську, ідейну активність першого відродження...» [57, с. 5]. У становленні цього українського відродження творчість київських митрополитів мала вагоме значення, оскільки витворила і поширила ідею самодостатності русько-української церкви.

Одним із перших поняття концептуального простору використав Г. Штонь у монографії «Духовні простори української ліро-епічної прози» (1998) [216]. Оперуючи поняттям «концептуальний простір», використовуємо його визначення, запропоноване Є. Гончарук, яка зазначає, що це ментальний простір, у «якому гармонійно взаємодіють структуровані в певну систему концепти» [51, с. 5].

У нашому випадку ці концепти репрезентують епоху Пізнього Середньовіччя та реалізуються у структурно-семантичній і жанровій специфіці проповідницьких митрополичих текстів. Вважаємо, що наповненість концептуального простору творчості київських митрополитів визначається двома чинниками. Перший – самим характером епохи Пізнього Середньовіччя, часами, коли Русь переживала монголо-татарську навалу, перебувала у просторі пошуку нових способів літературного виживання і

мислення. Другий – утвердження буття митрополичої Русі, що означало прагнення зберегти її державний статус, намагання розвинути власні культурні, літературні, духовні, ментальні традиції.

Загалом концепти літературної спадщини київських митрополитів заприявлюють систему книжного мислення складних часів чужої навали, за яких Русь-Україна не просто виживала, а й продовжувала творити власну культуру, духовність, літературу і церкву. Тобто, по суті митрополита творчість репрезентує процес церковно-літературного національного самоствердження, що безпосередньо вів до державної ідентичності.

Після зруйнування Києва у 1240 р. монголо-татарами першим київським митрополитом став виходець із Галицької Русі, ставленик князя Данила – Кирило II. Його літописець називає під роком 1241 «печатником», духовною людиною, що творить «словеси мудрі». Існують відомості, що він певний час обіймав посаду ігумена одного з південноруських монастирів. Вперше в якості митрополита Кирило II згадується 1243 р., будучи висунутим на цю посаду князем Данилом Галицьким. 1249 р. Кирило II був затверджений на посаді київського митрополита Константинопольським патріархом.

У 1251 р. за сприяння Кирила II у Новгороді був поставлений архієпископом Долгат. 1252 р. митрополит брав участь у посадженні Олександра Невського на велике князювання. Його розрив із Данилом Галицьким був зумовлений контактами князя з Папою Римським і його коронацією 1253 р. Після смерті Олександра Кирило II повернувся до Києва, звідки у 1273–74 рр. привіз до Володимира на посаду єпископа Серапіона. У 1274–75 рр. він зібрав тут церковний Собор із метою ліквідувати протиріччя у церковній управі.

Перу Кирила II належать частини Галицько-Волинського літопису, зокрема його галицькі уривки. Саме з його ініціативи у 1270 р. з Болгарії було привезено список «Номоканону», який став основою для східнослов'янської редакції «Кормчої». У 1274–75 рр. на Володимирському

соборі було вироблено і прийнято «Правило Кирила, митрополита Руського, съшьдъшихся епископ: Далмата Ноугородьского, Игнатъя Ростовьского, Феогноста Переяславьского, Симеона Полотьскаго, на поставленіе епископа Серапиона Володимирскаго». Художню вартість тут має вступ, який становить проповідь, сповнену думок та ідей автора-творця. Він, насамперед, акцентує увагу на непорядках у церковній сфері, критично оцінює діяльність духівництва, засилля грецької (еллінської) мови, нехтування церковним уставом, що може призвести до появи на Русі поган.

Головна місія тексту Кирила II – чітко визначити дієвість християнських норм на Русі. У першу чергу він виступає проти старих язичницьких звичаїв, що буде продовжено і розвинуто Серапіоном. Загалом ідейні направленості твору книжника споріднені з текстами Серапіона. У «Правило Кирила, митрополита Руського, съшьдъшихся епископ: Далмата Ноугородьского, Игнатъя Ростовьского, Феогноста Переяславьского, Симеона Полотьскаго, на поставленіе епископа Серапиона Володимирскаго» Кирила домінує ідея руської церкви, утверджується визначальна духовна і навіть державна місія руських священників, що і по суті складає головну концептуальну спрямованість твору.

Кирило став одним із перших книжників, який усвідомив причини падіння Русі та намагався їх виправити. Загалом творчість Кирила позначена впливами Серапіона, зокрема його слова другого. Насамперед маємо на увазі його численні згадки про те, що паства забула Божі правила: «Не расѣя ли ны Бог по лицу вся земля? Не взяти ли быша грады наши? Не падоша ли сильнии наши князи острием меча? Не поведени ли быша въ плѣн чада наша? Не запустѣша ли святыя Божия церкви? Не томимы ли есмы всяк день от безбожныхъ и нечистыхъ поган?» [163, стб. 86].

У подібному ключі мислив і писав також київський митрополит Йосиф II Солтан. Зокрема, це виявляється у виголошеній ним проповіді на Віленському Соборі в 1509 р. Він зазначає, що безлад у справах церкви залежить від «преумноженія грѣх наших». Як пише Ю. Пелешенко, «ці слова

митрополита Йосифа II, мовлені майже через 270 років після падіння Києва, свідчать, по-перше, про тяглість історичної пам'яті українців та білорусів. По-друге, постійні напади кримських татар (погром Києва 1482 р. Менглі-Гіреєм, убивство митрополита Макарія (Чорта) у 1497 р. під Мозирем та ін.) робили цей пасаж надзвичайно актуальним для початку XVI ст. А прототекстом, що був узятий владикою Йосифом II, міг, безумовно, бути твір Серапіона чи Кирила II.

По-третє, релігійно-риторичний тип мислення середньовічного книжника вимагав пошуків повторення минулого, тих подій, що повертали до початку часів – «*illud tempus*» (М. Еліаде) [...]. Саме тому в тодішніх пам'ятках писемності татаро-монгольські завойовники виступають як старозаповітні агаряни чи моавіти, що воювали проти синів Ізраїлю, які, в свою чергу, згідно з законами середньовічного символізму, ототожнюються з християнами. Саме риторичність мислення середньовічних інтелектуалів породила досить поширений топос татаро-монгольської навали як карі Божої за людські гріхи» [151, с. 81–82].

Крім того, дослідники приписують перу Кирила II «Слово и поученіє к попам», а також ряд статей у складі «Мірила праведного». Натомість деякі вчені говорять про те, що автором цього твору був Серапіон. Дійсно, твір перегукується з п'ятим словом Серапіона, але така спорідненість характерна для творчості книжників загалом. Перший твір розширює «Правила», конкретизує певні його положення. Світогляд автора позначений глибокими виявами гуманізму. Твір починається звеличенням ієрейського сану, а священників книжник називає виключно «небесними людьми», «земними ангелами», які стоять «у престола Господня», славлять Бога разом із Серафимами, зводять «з Небеси Дух Святий».

Крім того, світовідчуття Кирила сповнене яскраво вираженого християнського антропоцентризму, коли людська душа трактується як вища цінність, якої не вартий увесь світ. Гріхи ієреїв він трактує як більші переступи, ніж простих людей. Священики для нього – еталони, мірила

поведінки для пастви. Основний концепт твору втілюється у численних закликах автора боротися з гріхами, які нищать душу. З часом цей твір Кирила був включений до складу українсько-білоруських і московських «Кормчих книг». Він читався архієреями, які провадили службу, а також на соборі духівництва. Помер митрополит Кирило II 1280 р. у Переяславі-Залеському, тіло його було перевезено для поховання у Софійському соборі.

Наступником Кирила II на київській митрополичій кафедрі став грек за походженням Максим. Не зважаючи на те, що він мав не місцеве походження, літературна спадщина Максима (твір «Благословеніє Максима, митроплита всея Руси, ко всім христіанам правовірним» дійшов у складі «Кормчих») є невід'ємною частиною за точки зору ідейно-тематичного спектру руського літературного контексту доби Пізнього Середньовіччя. Тому вважаємо за доречне розглянути її тут.

Перша частина твору «Благословеніє Максима, митроплита всея Руси, ко всім христіанам правовірним» дійшов у складі «Кормчих» присвячена художньому викладу тез про пости, їх дотримання і покликання. Друга частина – це авторські думки щодо шлюбу. Цікавими і новаторськими є спроби автора писати про шлюби, не освячені церквою, що було дуже сміливим кроком, виявляло демократичність його мислення. Саме цей концепт значною мірою демократизував тогочасне церковне мислення, наближав його до потреб і життя простих людей.

Визначальна постать серед митрополитів київських – святий Петро Ратенський (1308–1326) (офіційно був канонізований православною церквою у 1339 р.). Петро Ратенський – виходець із Волині, рік і місце його народження невідомі, як і світське ім'я. Основним джерелом про життя Петра Ратенського є написане Кипріяном «Житіє митрополита Петра», де наголошується на знаменнях, які супроводжували народження майбутнього святого. За словами В. Топорова, воно було «вражаючим за своєю архетипною «справжністю» [192, с. 607].

Петро Ратенський – засновник і настоятель Спасо-Преображенського монастиря на річці Раті. У 1308 р. він був висвячений Вселенським патріархом Атанасієм на митрополита Київського і всієї Русі. Петро прибув до Києва цього ж року. Він відвідав також галицькі землі. А 1309 р. переїхав до Володимира-на-Клязьмі. У 1313 р. Петро Ратенський здійснив візит в Орду, де отримав від хана Узбека ярлик, за яким усі церковні особи мали судитися не княжим судом, а тільки церковним. У 1311 р. відбувся церковний собор у Переяславі-Залеському, де Петро довів свою правоту у відповіді на закиди Тверського єпископа Андрія, що були надіслані вселенському патріарху. Через складні стосунки з князем Михайлом Ярославичем Петро заручився підтримкою князя Юрія Даниловича Московського. З часом він переніс до Москви резиденцію митрополита. Помер Петро Ратенський у ніч з 20 на 21 грудня 1326 р., похований у Московському соборі Успіння Богородиці. Зафіксовано численні чудеса біля мощів Петра Ратенського, які стали підґрунтям для його канонізації.

Літературна спадщина Петра Ратенського – яскрава сторінка у творчості київських митрополитів-книжників, творенні її концептуального простору. Його перу належить шість послань (епістолій). Крім того, митрополити Теоност і Олексій згадували ще якусь грамота святого Петра, яка, очевидно, не дійшла.

Перша епістолія Петра Ратенського являє собою окружне послання, присвячене початку Великого посту – це «Поученіє смиренного Петра митрополита Київського и всея Русі ігуменом, попом и діяконом». Твір змістовно споріднений із текстом київського митрополита Кирила II «Слово и поученіє к попам». Адресати Петра – представники духовенства, яких автор закликає бути смиренними, чинити тільки пристойні справи, виступати прикладом для пастви, піклуватися про кожного з неї. Це є головним концептом твору. Часто Петро Ратенський посилається на Святе Письмо як головний авторитет, чим укротіє підтверджує свій теоцентричний спосіб мислення, авторитет Біблії. Фактично всі його тези і думки обґрунтовуються

і підтверджуються Святим Письмом. Він закликає навчатися вдень і вночі, молитися один за одного, займатися благими справами.

Друга епістоля Петра Ратенського адресована автором церковному чину і всім православним християнам. Тут наголошується на тому, що якщо священник став удівцем, то повинен прийняти чернечий постриг. Натомість при житті світському вважає необхідним відмовлятися від ієрейства, адже така місія є вищим покликанням і дається обраним особистостям. Концепт істинної та справжньої віри поступово набирає у творчості книжника все більших і масштабніших обсягів.

Ю. Пелешенко зазначає, що «це послання дає підстави вважати, що Петро був перший, хто запровадив у церкві особливий закон про священників, що овдовіли. Послання Київського митрополита наголошує, що для збереження сану священники, втративши дружину, мають іти до монастиря, а якщо хочуть жити в миру, то нехай відмовляються від ієрейства» [151, с. 87]. Проте за канонічним правом, священники не обов'язково повинні бути одруженими особами. Така позиція Петра Ратенського, очевидно, була викликана тими випадками, коли священники, ставши вдівцями, провадили спосіб життя, не відповідний своєму станові. Власне, порушення цієї проблеми було характерною тематичною рисою творчості Петра Ратенського.

Третя епістоля-послання Петра Ратенського називається «К епископом, и попом, и архимандритом, и игуменом, и дияконом, и ко всѣм православным крестьяном». Твір складається з двох частин. Перша частина містить настанови щодо проведення обряду вінчання, хрещення через занурення. Тут зроблено наголос на забороні лихварства, торгівлі, проживання ченців у одному монастирі з черницями. Друга частина містить настанови Петра Ратенського щодо християнських обов'язків мирян. Він говорить про необхідність причащатися тіла Христового, а також тих, які порушують правила митрополитів і святих отців, оголошуючи їм анафему. Дослідники вбачають подібності цього твору Петра з посланням

митрополита Фотія до Новгороду 1410 р., що свідчить про продовження його традицій.

Четверте послання-епістоля Петра Ратенського називається «Поученє Петра митрополита, егда преп. Тфѣрьскаго владыку Андрея во сборѣ». Заголовок тексту безпосередньо кореспондує з тією складною і неоднозначною ситуацією, що склалася на Переяславському соборі у 1311 р. Проте зміст твору спрямований зовсім на інше. Так, перша його частина містить нагадування пастві про необхідність спасіння, застерігає від великого гріха – «сатанинських справ». Тут насамперед маються на увазі пережитки поганства. Друга частина твору представляє собою похвалу самому Петру. Відтак, цілком очевидним є те, що вона належить перу іншого автора. Загалом цей твір митрополита Петра Ратенського продовжує традиції, що були визначені текстами учня святого Мефодія – Климента «Повчання на пам'ять апостола або мученика» і «Повчання на пам'ять святого постоло Марка». Крім того, твір споріднений із «Похвальним словом вселенським патріархам» і «Повчанням в неділю по Різді Іоанна Предтечі». Ю. Пелешенко правомірно наголошує, що «мусить існувати якийсь прототекст, що став літературним шаблоном – зразком для згадуваних творів» [149, с. 90]. Відтак, Петро Ратенський творив у загальному просторі спадщини слов'янських церковних діячів.

П'ята епістоля Петра Ратенського має назву «Поученіє Петра митрополита». Вона повністю ґрунтується на заклику автора до пастви слухатися свого духовного пастиря-наставника. Також тут чітко і системно визначаються загальні положення стосовно покаяння. У другій частині подано авторське тлумачення слів Христа: «Блаженіи нищие духом, яко тѣх єсть царство небесное». Петро Ратенський однозначно мислить у межах християнського канону, він є послідовним прихильником традиційного православного світогляду.

Шосте послання Петра Ратенського називається «Поученіє Петра митрополита ко князю великому Димирию и къ старым, и ко младым, и ко

всѣм христіанам». Твір сповнений численних нагадувань митрополита-автора мирянам про кару Божу, яка спіткає насамперед тих, хто ігнорує покарання і забуває, що вони знайдуть кожного. Книжник-митрополит закликає свою паству і всіх християн до «великого послухання». В. Топоров зазначає, що цей твір Петра свідчить про наявність у нього таланту, вміння впливати сильним словом на паству [192, с. 605].

У творах Петра Ратенського значна увага приділяється закликам до русько-українського духовенства усвідомити, що саме вони виступають охоронцями Церкви Божої на землі. Їхня місія, на думку книжника, полягає у тому, щоб бути наставниками і пастирями для мирян. А це означає, що вони мають бути прикладами для парафіян, зразками й еталонами. Їм слід виховувати у себе такі риси характеру, як смирення, терпіння, утримання від гніву, злоби, ярості, заздрості, ненависті, пияцтва, неправдивих слів і т. п. Обов'язково треба дотримуватися правил, які підносять душу і тіло. Як наголошує П. Білоус, «ідеться про чистоту віри, однак пастирські настанови корелюють із основними вимогами аскетичного способу життя» [33, с. 233].

Також ідейно і настроєво пов'язані між собою малярсько-іконописні й літературні твори Петра Ратенського, вони ніби взаємодоповнюють один одного. Так, його перу належать славнозвісні зображення ікон Богородиці у Новгородському Софійському соборі, Успенському соборі у місті Володимирі-Волинському, соборі Петра й Павла у Мінську, Петрівська ікона Божої Матері в Успенському соборі Московського Кремля й образ Богородиці у Верхратському монастирі (з часом був перенесений до Крехівського монастиря). Головний концепт цих зображень – Матір Божа, яка втілює в собі ідею і Матері Христа, і матері-Вітчизни – Русі-України, оскільки дуже часто набуває рис суто національних. Погоджуємося з думкою Ю. Пелешенка про те, що «постать митрополита Київського св. Петра (Ратенського), його церковно-адміністративна діяльність та творчість є тією важливою ланкою, що свідчить про безперервність розвитку українського письменства та малярства в епоху пізнього Середньовіччя» [151, с. 91].

Після Петра Ратенського митрополичу кафедру посів грек Теогност. Дослідники по-різному тлумачать належність його творів до української літератури, проте сам факт 25-річного перебування книжника на київській митрополичій кафедрі дає підстави включати його творчість до національного духовного простору. Дійшли повчання і грамота Тегноста, хоча, очевидно, творів було більше.

Так, у «Поученії Феогноста, митрополита всея Руси, душеполезное и спасенное, к духовным чадам нашим, правоверным крестьяном. От Божественных Писаній» митрополит наголошує на необхідності бути смиреним і терплячим, наводить багато цитат і посилань зі Святого Письма і творів Отців Церкви. Визначальний концепт його творів – це віра у Божий Суд і воскресіння. При цьому він акцентує увагу на основоположній ролі та місії молитви як способу говорити з Богом. У грамоті митрополита на Червлений Яр наголошується, що він сам молиться Господу за здоров'я тілесне й душевне своїх парафіян, прагне, щоб усі вони наслідували Царство Боже – такий його визначальний концепт.

Митрополит київський Олексій Б'яконт походив із московського боярського чернігівського роду Михайла Чернігівського. У двадцять років став ченцем московського Богоявленського монастиря, а вже у сорок років був залучений до управління митрополією. У 1354 р. патріарх константинопольський Філотей видав Олексію Б'яконту грамоту на сан митрополита київського.

Принагідно зауважимо, Олексій Б'яконт є автором двох повчань, грамоти-послання, духовної грамоти й одного правила. На межі 1354–55 рр. він написав повчання «От апостольських дѣланій къ христоролюбивим христіаном» («К христоролюбивым христіаном»), приурочивши твір заняттю митрополичої кафедри. В аналізованому тексті автор протиставляє світ хрещених і нехрещених людей, де останні – це особистості, які представляють антихриста. Своім життєвим покликанням митрополит-

книжник вважає вчити духовних чад, що й визначає домінантні концепти його спадщини.

У творі Олексія Б'яконта «От апостольських дѣланій къ христолюбивим христіаном» також порушено й осмислено низку вагомих теологічних питань. Олексій коментує та інтерпретує дві євангельські притчі. Зокрема, притчу про Христа-сіяча, де сім'я /насіння/ – це слово Боже, а земля – людські серця. А у притчі про виноград він творить масштабний символ людства, яке Христос віддав слугителям церкви. Так, пліт навколо виноградника – Закон Божий. Концепт твору полягає в ідеї догодження Богові щоденними справами, постійними молитвами.

У посланні на Червлений Яр (Київ, 1358–1359 рр.) книжник синтезував елементи тексту церковно-правового й учительного слова, сповненого засудження «поганих християн» Червленого Яру. Він картає їх за гріхи, закликає дотримуватися Божих заповідей, уникати злості, гніву, люті, образ, заздрощів, пияцтва тощо.

Також у цьому творі Олексій Б'яконт значну увагу приділяє опису і тлумаченню правил поведінки у церкві православних християн. Він наголошує, що до храму кожен має приходити з «благоговінням і страхом Божим», а виходити звідси необхідно «з радістю, отримавши прощення гріхів». Суттєвого значення надає митрополит Олексій молитві, особливо тій, яка промовляється у церкві. Саме тут слова молитви набувають колосальної сили, адже безпосередньо, на думку автора, потрапляють у священний простір – Царство Небесне, втіленням якого на землі є церква.

Подібну концептуальну спрямованість має і його «Повчання до християн Новгородської та Городецької земель», де трагедії в житті Русі пояснюються недотриманням Божих заповідей. Олексій посилається на Григорія Богослова, стверджуючи, що для уникнення навал поганих і спустошень треба дотримуватися Божих Заповідей і молитися постійно.

Як наголошує Ю. Пелешенко, «проповіді та послання митрополита Олексія можуть характеризувати останнього як доброго знавця Святого

Письма. Неодноразові звертання до текстів Григорія Богослова свідчать, що твори цього отця церкви були особливо близькими святителю. Топіка проповідницької прози св. Олексія близька до топіки митрополитів Кирила II, Серапіона Володимирського, а також св. Петра Ратенського» [151, с. 616].

Погоджуємося з думкою М. Грушевського про те, що після розподілу руських земель між Литвою, Польщею і Росією церковні взаємини «стають тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, а навіть суспільні змагання українсько-руської народності, – в основі речі дуже далекі від чисто церковних інтересів» [57, с. 385]. Саме історія діяльності київських митрополитів, програмні та ідейні засади якої засвідчені в їхніх творах-проповідях, репрезентує тезу про те, що концептуальний простір митрополичої творчості виконував місію не тільки літературну і духовно-церковну, а й суспільно-політичну, націєтворчу.

Наступним у когорті книжників-митрополитів є Кипріян – виходець із Болгарії. З 1363 р. він жив у Царгороді, потім – на Афоні. Був хіротонізований на київську, руську і литовську митрополію вселенським патріархом Філофеєм у 1375 р. Після смерті Олексія Б'яконта Кипріян зробив спробу стати митрополитом «всієї Русі», але нашттовхнувся на супротив московського князя Дмитрія Донського. У результаті тривалої боротьби він був затверджений митрополитом усієї Русі новим патріархом Антонієм IV. З 1390 р. Кипріян постійно жив у Києві, обстоював фактично пролитовські інтереси, захищаючи при цьому права Русі у складі Литовсько-Руської держави. Помер Кипріян 1406 р. у Москві, а 1472 р. був канонізований.

Суттєвим є внесок Кипріяна у розвиток давньої української та православнослов'янської книжності. Він першим почав утілювати у життя реформу Євтимія на східнослов'янських землях. У житіях святого наголошується, що він написав багато книг, відрізнявся любомудрістю і божественним розумом, високою духовністю.

Багатогранна літературна спадщина Кипріяна включає твори різних жанрів, зокрема «Житіє митрополита Петра (Ратенського)» і похвальне слово йому, послання і повчання, гімнографічні твори. В основі редакції «Житія митрополита Петра (Ратенського)», зробленої Кипріяном 1381 р., – редакція тексту невідомого книжника 1327 р. Митрополит працював над цим твором протягом багатьох років, наповнивши його визначальними концептами свого світогляду і мислення. Із понад 100 списків тексту найбільш ранній датується кінцем XIV ст. Він уходить до складу «Службової мінеї» за грудень під назвою «Месяца декабря в 21 день. Житієи жизнь мало исповѣданіє от чудес иже в святых отца нашего Петра архієпископа Кыевскаго и всея Руси. Списано Киприаном смѣренным Кыевским и все Руси. Господи благослови Отче».

Це – перший на Русі твір, написаний у стилі «плетіння слів». Відоме житіє Петра сповнене актуальних для того часу суспільно-політичних ідей. Насамперед, тут набула особливого поширення ідея про першість церковної влади у порівнянні зі світською владою. Крім того, у творі проявляються риси так званого «абстрактного» психологізму, коли автор репрезентував внутрішні спонуки діяльності Петра Ратенського, відтворив психологічну історію його буття.

Твір «Месяца декабря в 21 день. Житієи жизнь мало исповѣданіє от чудес иже в святых отца нашего Петра архієпископа Кыевскаго и всея Руси. Списано Киприаном смѣренным Кыевским и все Руси. Господи благослови Отче» починається вступом, де на основі цитат зі Святого Письма показано життя праведників. Тут же наголошується, що автор пише свій твір не для того, щоб похвалити Петра – «священноначальника», бо це є несправедним, а гідно з точки зору стилістичної оформити житіє святого. Саме це було, як наголошує Ю. Пелешенко, «новим явищем в українській агіографії. Міркування автора про необхідність прославлення героя агіографічного твору було тут не лише загальним місцем – топосом, даниною традиції, а й щирим переконанням Кипріяна, який вважав св. Петра Ратенського своїм

покровителем, а себе – його наступником. Письменник зауважує, що він перебуває на Петровім місці, і його «престол», тобто митрополичу кафедру, успадкував» [151, с. 620].

Далі подано біографію святого, який народився на землях Волині. Цей факт має надзвичайно важливе значення, адже святий, як і автор, прибув до Москви на посаду митрополита всієї Русі з України. Як і в кожного святого, при народженні Петра спостерігалися Божі знамення. Книжник наголошує на його «духовній старанності», постійному відвідуванні служб, читанні та слуханні Святого Письма, мовчазності, покірності. Для Кипріяна важливо показати постійний духовний ріст майбутнього святого, еволюцію його характеру, невпинне наближення до ідеалу. Він піднімається «ліствицею» – шляхом, визначеним для подвижників Іоаном Ліствичником (Синайським). Відтак, утвердження концепту істинного святого – це визначальна ідея твору.

Кипріян надає особливого значення такій сторінці характеру і життя Петра Ратенського, як його іконописна діяльність. Автор прагне не просто назвати та описати створені ним ікони, а й передати їхній внутрішній духовний зміст і місію, котру вони покликані нести в життя. Тож Кипріян наголошує, що Петро, малюючи образи святих, відлучався від земного життя, сповнювався Божою благодаті, дивився на світ земний згори. Багато він наводить цікавих деталей і про чернече життя Петра. Автор описує довгий і складний шлях Петра Ратенського на митрополичу кафедру, як він подолав усі щаблі монастирської ієрархії до цієї посади. Тут відчувається певний автобіографізм, адже подібний шлях пройшов і сам Кипріян. Таким чином автор намагається показати, що гідний бути наступником Петра, бо їхні долі подібні.

Важливим для книжника є описати внутрішній світ свого героя, пояснити його почуття, емоції, переживання на тому чи іншому життєвому етапі. Все це – духовний процес становлення і зростання його як святого. Розповідається про заснування Петром монастиря на волинській річці Раті, чому сприяли такі риси його характеру, як працьовитість, лагідність,

покірність, милостивість, щедрість до жебраків і знедолених, піклування про братію більше, ніж про себе самого. Слава про такого чернечого подвижника швидко розійшлася по Русі. Про нього дізнався князь Юрій I Львович, бояри, дружинники. Коли сюди заїхав митрополит Максим, Петро подарував йому написану власноруч ікону Пречистої Матері Божої й отримав від нього благословення.

Детально у творі розповідається про смерть митрополита Максима й висвячення Петра на митрополита Києва і всієї Русі, боротьбу Петра Ратенського з Геронтієм. При цьому Кипріян натякає на те, як він сам змагався з Олексієм Б'яконтом, Пименом, Митяєм. Тут важливим для автора є показати схожість власної долі й долі Петра Ратенського, а наведені паралелі вкотре підтверджують право Кипріяна на спадкоємність справи Петра Ратенського.

Концептуальна суть життя «Місяця декабря в 21 день. Житієси жизнь мало исповѣданіє от чудес иже в святых отца нашего Петра архієпископа Києвського и всея Руси. Списано Киприаном смѣренным Києвським и все Руси. Господи благослови Отче» полягає у тому, що подібна життєва і митрополича місія не обирається самостійно і не дається людьми, а посилається Богом. Завершується житіє похвальним словом на честь святого Петра Ратенського. Цікаво, що велика частина тексту відведена для опису, піднесення і прославляння постаті самого автора – Кипріяна. Зокрема, розповідається про його складний шлях на митрополичу кафедру, але він усе подолав, бо молився святому Петру. Власне автобіографічність чітко простежується по всьому творові, який присвячено і Петру, і самому автору.

Загалом «Місяця декабря в 21 день. Житієси жизнь мало исповѣданіє от чудес иже в святых отца нашего Петра архієпископа Києвського и всея Руси. Списано Киприаном смѣренным Києвським и все Руси. Господи благослови Отче» («Житіє Петра (Ратенського)»), його спрямованість та художні особливості укладаються у канони традицій візантійської та південнослов'янської книжності XIV ст., зокрема Тирнівської літературної

школи. Хоча засоби стилю «плетіння слів» використовуються автором не дуже часто, що зумовлене автобіографізмом і публіцистичністю твору, які не потребували складних стилістичних конструкцій.

Натомість стиль «плетіння слів» Кипріян використав у творі «Похвальне слово митрополиту Петру», що було написано в останні роки життя автора. Композиція і структура твору подібні до «Життя Петра (Ратенського)». Це вступ, коротка біографія святого, похвала йому і молитва до нього. Тут книжник використовує складні стилістичні конструкції, багато повторів, порівнянь, для твору характерні експресивність та емоційність. Багато уривків обох текстів подібні, твори єднає життєпис святого.

Починається «Похвальне слово митрополиту Петру» з риторичного звертання, де перелічуються всі чесноти героя, що прославляють його і підносять. Ім'я святого стає ключовим словом, яке повторюється дуже часто і виконує навіть певну магічну функцію слова-символа і визначального концепту. Петро постає як «гідний поваги у святих», «святіший», перший світильник, трудоположник і чудотворець на Русі, послідовник апостолів Христа, опора церкви, борець із єретиками, проповідник справжнього благовір'я. Автор навіть звертається до самої Волинської землі, прославляє Вітчизну святого. У заключній молитві до святого Петра за допомогою численних епітетів твориться гімн, який покликаний виголошуватися у день пам'яті святих Петра Ратенського. Тут використовується лексична анафора, коли п'ятнадцять разів окличні речення починаються словом «радуйся!».

Ю. Пелешенко правомірно наголошує, що «Кипріянове «Житіє...» та «Похвальне слово митрополиту Петру» стали відповіддю на нові художньо-естетичні вимоги епохи східноєвропейського Передвідродження. Ці твори є хронологічно першими у східнослов'янських літературах, написані у новому емоційно-експресивному стилі «плетення слів» [149, с. 624].

Перед смертю Кипріян продиктував духовну «прощальну» грамоту, що репрезентує філософсько-поетичний твір про марноту земного життя і

смерть. Він згадує власне життя, прощає всіх і благословляє людей, яких зустрів на своєму життєвому шляху. Грамоту було прочитано на похоронах митрополита. Загалом митрополит Кипріян здійснив суттєвий внесок у розвиток української культури і літератури. Зокрема, він переніс традиції болгарської Тирнівської літературної та гімнографічної школи в Україну, написав перший агіографічний твір у емоційно-експресивному стилі «плетіння слів» і першу службу за Єрусалимським уставом у Київській митрополії. Концептуальний простір його творів певною мірою підсумував пошуки митрополитів-книжників XIII–XIV ст. – часів навали монголо-татар і відразу після неї.

Загалом концептуальний простір творчості київських митрополитів визначається ідеями спасіння Русі, її церкви від поганих, істинної віри, постійної молитви тощо. Визначальна та об'єднуюча ідея цього простору – довести, що Русь-Україна продовжує своє буття, знайшовши інші форми для його реалізації. Це була доба бездержавності України, коли консолідуючу і ведучу місію виконувала православна церква на землях Великого князівства Литовського, до складу якого входила Україна-Русь, і на захоплених Польщею національних територіях.

Саме творчість київських митрополитів як вияв діяльності церкви у сфері літературно-суспільній засвідчила високий рівень регіонального і конфесійного православного патріотизму. Книжна спадщина очільників київської митрополії репрезентує не лише розвиток і збереження українсько-руської літератури, а й подальше формування у ній ідеї власної державності.

Погоджуємося з думкою В. Литвинова про те, що «церква – символ історичної пам'яті народу; церква – індикатор пробудженої національної свідомості; церква – ідейний лідер опозиції. Такі завдання щабель за щаблем буде висувати руська спільнота перед церквою впродовж XV–XVII ст.» [116, с. 19]. Проте першими поставили ці питання київські митрополити у XIII–XV ст. своїми промовистими творами, що були написані у часи найбільш

складні, епоху поневолення і важкої боротьби за право існувати і творити на власних національних теренах.

Концептуальний простір митрополичої творчості означеного періоду репрезентує перші етапи у процесі формування національної культурної, духовної, церковної, суспільно-політичної свідомості під час і після навали монголо-татар, засвідчує незнищенність русько-українського народу, його відвічні змагання за власну державність.

2.3. Духовні пріоритети Григорія Цамблака

Книжник доби Пізнього Середньовіччя Григорій Цамблук в історії української літератури продовжив і значно розвинув традицію урочистої ораторсько-провідницької прози, яка була закладена в епоху Високого Середньовіччя Іларіоном Київським, Климом Смолятичем і Кирилом Турівським. Визначені Григорієм Цамблаком духовні орієнтири справили значний вплив на подальший розвиток українського письменства. Він явив новий тип книжності та усвідомлення, принісши впливи болгарської Тирнівської літературної школи, яка культивувала ідеї ісихазму. Проте ці традиції були творчо осмислені в руському контексті, адаптовані до його потреб і специфіки.

М. Грушевський наголошує, що це було «відродження на пізньовізантійським ґрунті елліністичного християнського містицизму, що протягом, можна сказати, всього існування Східної церкви був властивою животворчою її силою» [57, с. 22].

Рід Цамблаків, з якого походив Григорій, був відомий у Візантії, Русі, Болгарії, Молдові. Григорій народився приблизно 1364 р. у Тирнові – тогочасній столиці Болгарії. Він отримав блискучу освіту, навчаючись у монастирі Святої Трійці, потім на Афоні. Певний час був ігуменом Дечанського монастиря у Сербії, служив у канцелярії Константинопольського патріарха. З 1409 р. Григорій вже у Києві, де

починає боротьбу за митрополичу кафедру. У 1415 р. Григорій Цамблак був обраний собором українських і білоруських єпископів митрополитом київським і литовським. Про значущість його постаті та вплив у церковному середовищі свідчить факт участі 1418 р. у Константицькому соборі, де він провадив перемовини з Папою Римським Мартіном V щодо протиріч між православною і католицькою церквами. Дослідники припускають, що саме тоді вперше так ґрунтовно прозвучала ідея унії. Помер Григорій Цамблак біля 1419/1420 рр. у Києві. Як церковний діяч він зробив суттєвий внесок у створення єдиної православної митрополії на українсько-білоруських землях, визначивши її духовні вектори у своїх творах.

Літературна спадщина Григорія Цамблака представлена творами різного жанрового спрямування, зокрема агіографічними, гімнографічними, ораторсько-учительними. Яскрава палітра образів книжника передає як широкий спектр авторських думок і розмислів, так і систему питань, які стояли на порядку денному тогочасного життя. Мислення книжника відрізняється широкою системою аргументів, рисами публіцистичності, вмінням переконувати, алегорично-символічною інтерпретацією, інтересом до реальних історичних осіб і подій як об'єктів художніх описів.

Промовистим для репрезентації духовних пріоритетів книжника є його ранній твір сербського періоду «Житіє Стефана Дечанського» («Житіє і жителство великомученика в царех Стефана Сръбскаго, иже в Дечах») (1437–1400 рр.). На час написання твору автор обіймав посаду настоятеля Пантократорової обителі в Дечанах, тому закономірним було звернення до образу сербського короля Стефана Уроша Дечанського, канонізованого 1343 р. На самому початку твору автор наголошує, що його метою є написати житіє святого «инако», тобто по-своєму. Це вже є виявом його авторської позиції, визначенням власної думки як визначальної.

Загалом твір Цамблака «Житіє і жителство великомученика в царех Стефана Сръбскаго, иже в Дечах» витриманий у традиціях Тирнівської школи. Як наголошує Ю. Пелешенко, «за художньо-стильовими

особливостями «Житіє Стефана Дечанського» – яскравий зразок емоційно-експресивного стилю. Письменник в основних рисах зберігає сюжетну схему, властиву південнослов'янській агіографії того часу» [149, с. 630].

Твір починається з риторичного вступу – звернення автора до Бога і читача. Це традиційний початок для середньовічних текстів, який засвідчує і прагнення книжника отримати Боже благословення. Продовжується твір основною частиною з детальним описом життя святого, широкою картиною опису чудес. Це основний виклад матеріалу. Заключне слово тексту репрезентує традиційний панегірик на честь святого.

Фактично у творі «Житіє і жителство великомученика в царех Стефана Сръбскаго, иже в Дечах» Григорій Цамблак створив образ і тип ідеального правителя, поряд із яким прославляються його народ і сербська держава. Король постає як воїн Христа, який проходить шлях мучеництва, він сповнений трагізму. Стефан став невинною жертвою жорстокості власного батька, який прирік його на осліплення і вигнання. Незважаючи на втрату сина, Стефан знаходить у собі сили повернутися додому і вступити у боротьбу з братом Костянтином за престол. Трагедія Стефана продовжиться, коли проти нього, вже літнього, повстане син Стефан Урош IV Душан.

Загалом у творі «Житіє і жителство великомученика в царех Стефана Сръбскаго, иже в Дечах» Григорій Цамблак показав глибоку драму людської особистості – сильної, незламної, обраної. Головний герой – персонаж історичний, проте реальні події в аналізованому тексті мають другорядне значення. Натомість головна мета книжника – репрезентувати внутрішній світ героя, його еволюцію, зміну поглядів, внутрішній психологічний рух, ті духовні вектори, які визначають образ святого.

Домінуюча риса характеру Стефана – його набожність, постійні звертання до Бога через молитву. Він подібний до біблійних героїв Йосифа Прекрасного, Іова, Давида, Соломона, Ісуса Навина. Проте водночас герой володіє власним яскраво вираженим характером. Йому притаманна широка палітра почуттів, через які постає його внутрішня суть. Загалом «Житіє і

жителство великомученика в царех Стефана Сръбскаго, иже в Дечах» – історична трагедія, в якій репрезентовано ідеологію ісихазму через окрему постать. Автор навіть приписує Стефану Дечанському заслугу схилення візантійського імператора Андроніка III Палеолога боротися з ересю.

Твір перейнятий суворою церковною атмосферою і чернечим світоглядом. Тут показано яскраві картини чудес зцілення паломників біля раки з тілом святого. «Житіє і жителство великомученика в царех Стефана Сръбскаго, иже в Дечах», як і більшість зі спадщини Григорія Цамблака, належить кільком книжним контекстам, зокрема сербському та українському, про що свідчить велика кількість його східнослов'янських списків. По суті це життєпис святого, викладений у формі ораторсько-проповідницького твору, розрахованого на усне виголошення перед церковною і світською громадами.

Також у сербський період діяльності Григорія Цамблака був написаний його ораторсько-проповідницький твір «Оповідь про перенесення мощей Параскеви Тирновської (Епіватської) з Відина до Сербії» («О светъй Петць Цамблаково»). Основується текст на реальному матеріалі, який передає атмосферу часів турецької навали. У центрі твору вимальовуються образи черниць Євтимії та Євгенії, які вирушили до Баязета – «короля варварів», щоб просити передати їм мощі св. Параскеви. Визначальною рисою твору є його емоційність, яка досягається шляхом використання стилю «плетіння слів». Загалом Григорій посприяв популяризації культу святої Параскеви в Україні.

У молдавський період життя і діяльності Григорія Цамблака було написано твір «Муки Іоанна Нового Сучавського» («Мученіє святого и славного мученика Іоанна Новага, иже в Бельградъ мучившагося, съписано Грігорієм мнихом и презвитером вь великой цръкви Молдовлахійской»). Це історія грецького купця Іоанна, якого закатували татари. Він був похований біля церкви Іоанна Хрестителя у Білгороді поблизу Дністровського лиману. Це образ-символ ідеального християнського мученика – героїчного, мужнього, здатного відкрито виступити проти своїх катів. Для твору

характерним є «помітне нагнітання емоцій: Іоанн на кораблі втішає людей – «очію бо слъз испльнив и руку простирая, страждущих утышааше» («сльозами очі наповнивши й руку простягаючи, страждених утішав»); християнська громада після смерті мученика «объемлет многострадалное оно тьло [...] слъзы [...] изливает от радости доволны» («обнімає його багатостраждальне тіло [...] проливає сльози радості») і т. ін.» [149, с. 634].

Для образу Іоанна Сучавського у творі «Мученіє святого и славного мученика Іоанна Новага, иже въ Бельградѣ мучившагося, съписано Грігорієм мнихом и презвитером въ великой црѣкви Молдовлахійской», крім рис, притаманних традиційній постаті святого, характерні також суто людські вияви своєї натури, глибока емоційність, наповненість почуттями і переживаннями.

Цікавими також є твори Г. Цамблака «Надгробне слово митрополиту Кипріяну» («Григорія мниха и прозвитера, игумена обители Поинаирьскыа, надгробное, иже во святых по остинѣ, Кипріяну, архієпископу російському») і «Похвальне слово Євтимію Тирновському» («Григорія архієпископа російскаго похвально иже въ святых отца нашего Євфиміа патріарха Тръновскаго»), що були написані в його українсько-білорусько-литовський період.

Твір «Григорія мниха и прозвитера, игумена обители Плинаирскыа, надгробное, иже во святых по истиннѣ, Кипріяну, архієпископу російському» («Надгробне слово митрополиту Кипріяну») був написаний у 1407–1408 рр. під час перебування автора у Плінаірському монастирі. Виголошено цей ораторсько-проповідницький текст було у Києві в 1409–1410 рр. Погоджуємося з думкою Ю. Пелешенка про те, що «цей твір є фактично першим панегіриком, написаним у новому для України емоційно-експресивному стилі. У творі «Григорія мниха и прозвитера, игумена обители Плинаирскыа, надгробное, иже во святых по истиннѣ, Кипріяну, архієпископу російському» Григорій Цамблук використовує для зображення свого героя традиційні засоби «плетеніє словес» із характерними для нього

епітетами, ампліфікаціями, що виражені риторичними запитаннями тощо» [149, с. 635].

Як і в інших творах, авторові не притаманне традиційне середньовічне самоприпущення. Натомість відчувається усвідомлення власної значущості, підкреслення своєї особистої позиції щодо описуваного. Митрополита Кипріяна Григорій репрезентує як свого вчителя і духовного наставника. У творі вміщено багато спогадів і автобіографічних роздумів, що надає йому рис доби Відродження.

Найбільш довершеним і вагомим твором Григорія Цамблєка дослідники називають «Григорія архієпископа російського похвально иже в святых отца нашего Євфиміа патріарха Трьновського» («Похвальне слово Євтимію Тирновському»), що було створене у 1415–1418 рр. на теренах Литовського князівства. Житіє останнього патріарха незалежної Болгарської держави написано у традиційному і довершеному стилі «плетіння слів», сповнене авторського тлумачення Святого Письма, символічно-алегоричного звучання. У творі бачимо зв'язок біблійних текстів і реальних подій, новий тип образу головного персонажа. З одного боку він є втіленням традиційних і вічних християнських чеснот, з іншого – це людина свого часу, щирий патріот Вітчизни Русі-України.

Євтимій здійснює подвиги заради віри і Батьківщини, боронячи її від турків. Він страждає в ім'я рідного народу, приносячи себе у жертву своїй землі. Промовистою є картина вигнання Євтимія зі столиці. Проте, не зважаючи на це, він продовжує вести боротьбу на чужині. По суті Євтимій – це ідеальний образ – досконалий і неземний. А водночас він сповнений живості й правдивості, що підтверджується описами виявів його почуттів і переживань. Автор часто порівнює його з біблійними персонажами, підкреслює, що його герой володіє тими ж рисами особистісних виявів, що і біблійні подвижники віри Христової. Григорій наголошує на своїй позиції очевидця того, про що пише. Відтак, це дає йому підстави наділяти Євтимія низкою особистісних рис характеру.

Дослідники твори Григорія Цамблака поділяють на три групи. До першої належать тексти, присвячені вагомим подіям, пов'язаними із діяльністю Ісуса Христа та Матері Божої. Зокрема, це «Слово на Вербну неділю», «Слово на Великий Четвер», «Слово на Різдво Богородиці», «Слово на Вознесіння Господнє» та інші.

Кращим зразком серед них є «Слово на Велику П'ятницю» («Въ святыи Великій Пяток на часох Григорія мниха и презвитера, ігумена обители Пантократовы и еже узрите живот ваш висящ пред очима вашима, и на еретики и о еже жено се сын твой, и къ ученику, се мати твоя. В распятіе Господа Бога и Спаса нашего Ісуса Христа»). Твір присвячений авторському осмисленню дня розп'яття Ісуса Христа. Ця визначальна картина твору подана в емоційному ключі. Особливо вражає передане почуття страху від смерті Ісуса Христа. Таким чином книжник апелює насамперед до внутрішнього світу свого читача і слухача, намагаючись викликати ці почуття і в нього. Крім впливу на емоції та відчуття свого адресата для Григорія важливим є пояснити єдність людського і божественного у постаті Сина Божого.

Зворушує плач Матері Божої біля хреста з розп'ятим Сином, де вона звертається до сонця і місяця з проханням одягти траур по Ньому. Тоді Син промовляє до неї, що залишає її під піклуванням улюбленого учня Іоанна. Твір сповнений яскраво вираженого гуманізму, коли Христос постає і як Людина, що постраждала за інших, і як Бог. Це вже нові віяння у літературі доби Пізнього Середньовіччя, котрі знаменували передвідродження і формування у надрах старої доби нової – Ренесансу.

Одним із кращих здобутків творчої спадщини Григорія Цамблака є його «Слово на Воздвиження хреста» («Иже въ святых отце нашего Григорія архієпископа Прусійскаго. Слово на Воздвиженіе честнаго и животворящего Креста»). Твір цілком і повністю відповідає вимогам ораторсько-проповідницького канону. Як правомірно наголошує Л. Левшун, «проповідь побудована у тісному співвіднесенні зі святковими піснеспівами

Хрестовоздвиження і представляє собою їх свого роду центон-ампліфікацію» [114, с. 475]. Проте мета проповіді визначається «не словесним дублюванням богослужбового чину і не прикрашанням його «плетінням словес», а в першу чергу – пояснення суті того, що відбувається, щоб слухачі у міру розуміння (тобто усвідомлено, а не формально) могли брати участь у схваленні та прославленні святкової події» [149, с. 475–476]. По суті свою місію у цьому творі книжник вбачає у тому, щоб пояснити і донести до свого адресата складну і глибоку символіку святкового дійства.

Характерною рисою стилю Григорія Цамблака, репрезентованою у цьому творі, є також певна багатоаспектність постаті адресата. Так, текст «Иже въ святых отце нашего Григорія архієпископа Прусійскаго. Слово на Воздвиженіє честнаго и животворящего Креста» починається піднесенням і панегіричним вступом, розрахованим на читача, добре обізнаного у Святому Письмі, підготовленого до сприйняття подібного матеріалу. Книжник пише про те, що піднімається Хрест Господній, від якого пекло скоряється силі та могутності Ісуса Христа. Розіп'ятий Господь починає царювати над людьми. На думку автора, піднесення Хреста є символом падіння бісів, утвердженням і прославленням християнського роду. Крім того, піднесення Хреста свідчить про оновлення і відродження землі, про прихід сюди нового благодатного життя.

Загалом у творі «Иже въ святых отце нашего Григорія архієпископа Прусійскаго. Слово на Воздвиженіє честнаго и животворящего Креста» спостерігається багато різноманітних паралелей – типологічних і символічних. Крім того, тут присутні численні алюзії та ремінісценції, які допомагають авторові виконати поставлену перед ним мету. Водночас Григорій Цамблак не дає пояснень того, чому все це відбувається, яким саме чином «Вознесіння» Хреста сталося, у чому полягає його глибинний зв'язок із описуваними подіями. Книжник залишає все це на розсуд і роздуми своїх читачів. Також не подається й історія самого свята Воздвиження Хреста Господнього. Очевидно, Григорій розраховує на читачів і слухачів, які

«преизлиха насытившиися сладисти книжныя», самі здатні це зрозуміти. Тому свою місію він вбачає лише у тому, аби «украсить» величне свято «извитием похвальних словес».

Фактично у центрі уваги Григорія Цамблака, як наголошує Л. Левшун, «не адресат-слухач, якого, згідно з проповідницькими канонами, святий зобов'язаний просвітити і навчити, а предмет зображення – Хрест Господній – який «слово плетущему» необхідно описати, похвалити, прикрасити і т. п. Ця зміна пріоритетів у творчому завданні веде [...] до змін у категоріальній структурі проповідницького жанру і в кінцевому результаті – до відступу від канону: замість «путівника до Істини», тобто замість зведення багатьох «характерів», відображених у святковому богослужінні, до загальної їх подібності, що дає «своєю мірою» кожному слухачу уявлення про архетип» [114, с. 477].

Відтак, у тексті «Иже въ святых отце нашего Григорія архієпископа Прусійскаго. Слово на Воздвиженіє честнаго и животворящего Креста» присутні зіставлення численних образів, багатозначні характери, пов'язати які в одну цілісну художню систему вимагає від читача і слухача значних інтелектуальних і мислиневих зусиль. Тут Григорій Цамблак наслідує традицію Іоанна Златоуста, відкриваючи твір анафорою, де всі речення починаються словом «хрест». Він художньо обіграє число 4 – досконале відповідно до середньовічного світогляду. Символ хреста постає як головний. Власне, є підстави говорити про те, що ця проповідь Григорія Цамблака – цілком досконала з точки зору повчальності та викладення релігійного змісту. Проте водночас автор вийшов за межі проповідницького канону та ораторсько-проповідницького жанру, позбавивши твір ролі пояснення і коментарів до церковного святкового дійства. Своє покликання Григорій Цамблак вбачає у тому, аби наповнити твір орнаментальністю, декоративністю, проте жодною мірою не давати пояснень. Таким чином твір книжника виходить за межі проповіді й прямує до такого, що наближається до рівня і вимог книжної риторики.

Друга група проповідей Григорія Цамблака – це слова, приурочені до днів пам'яті святих. Впливом відомих на Русі апокрифів та їхніх традицій позначене «Похвальне слово апостолам Петру і Павлу» («Григорія мниха и презвитера, игумена обители Пантократовы. Слово похвалное святым верховным апостолом Петру и Павлу»). Так, поетично представлений образ Петра у творі Цамблака значною мірою ґрунтується на апокрифічних даних. Творячи гімн на його честь, автор символічно інтерпретує Святе Письмо. Подібні величальні характеристики святих звучать у «Похвалному слові сорока святим великомученикам», словах на честь «Иже въ святых отце нашего Григорія архієпископа Прусійскаго. Слово на Воздвиженіє честнаго и животворящего Креста» святих Георгія, Дмитрія, Стефана.

Третя група проповідей Григорія Цамблака включає слова і бесіди, присвячені, насамперед, питанням моралі. Зокрема, це «Слово про божественні тайни», «Бесіда про милостиню й жебраків», «Слово про житіє чернече», «Слово про спочилих». Так, в останньому творі утверджується думка про те, що пам'ять про померлих повинна супроводжуватися почуттями подяки і молитви. Адже всі люди є подорожніми у цьому світі. Автор згадує про Апокаліпсис, який наближається. Таким чином він «заспокоює паству надією на воскресіння мертвих і вічне життя; він нагадує про людинолюбство Боже й призначення людини, адже її голова до неба возведена і очі бачать світ горній: такою людину замислив Господь. Цими словами митрополит Григорій фактично пояснив суть християнського антропоцентризму» [149, с. 642].

Загалом, як наголошує Ю. Пелешенко, «характерною особливістю Григорія Цамблака як письменника було розкриття певної теми засобами художньої прози і церковної поезії» [149, с. 643]. Він суттєво розвинув і збагатив новими елементами києворуську традицію символіко-алегоричного тлумачення Святого Письма. Репрезентовані у його ораторсько-проповідницьких творах образи були реальними, історичними. Відтак, вони є цікавими й актуальними для читача і слухача. Герої його житійних текстів

ідеальні, але вони насамперед живі люди, тому глибокого індивідуальні. Спадщина книжника сповнена великої кількості елементів оповідних і белетристичних. Він розвинув традиції Тирнівської літературної школи, адаптувавши і пристосувавши їх до вітчизняного контексту. Книжник послідовно відстоював ідеологію ісихазму, а водночас апелював своїми творами до тогочасними життя з його насущними проблемами і питаннями.

Загалом тексти творів Григорія Цамблака відрізняються високим рівнем художньої та мистецької досконалості. У середовищі православних слов'ян побутувала так звана «Книга Григорія Цамблака», що складалася з 18 проповідей. Цей факт є яскравим свідченням про велику популярність автора у літературі українській, як і значну кількість українських списків творів.

Висновки до розділу 2

Ораторсько-проповідницька проза доби Пізнього Середньовіччя виконала вагомую історичну і літературну місію, підтвердивши розвиток русько-українського письменства у часи і після навали монголо-татар. Крім того, вона засвідчила націєтворчі стратегії книжного мислення, усвідомлення літературою своєї нової місії у нові часи.

Парадигма ораторсько-проповідницької прози означеного періоду визначається: творчістю Серапіона, який створив масштабний образ вітчизняної трагедії у своїх проповідях; спадщиною київських митрополитів, які, не зважаючи на їхнє походження, творили контекст русько-української літератури; творами Григорія Цамблака – одного з перших фундаторів стилю «плетіння слівес» у національному письменстві.

Проповідницька спадщина Серапіона репрезентує образ національної трагедії у контексті осмислення теми «кар Божих», трактуванні трагічної навали на Русь загарбників як покарання за переступ Божих Заповідей. Твори Серапіона – це ідейна цілісність, основний вектор якої визначається утвердженням християнства і патріотизму. Їм притаманні художність, простота, зрозумілість, ритмічна організація мови, відповідність жанру канонічної агіоєтографії та вимогам монументального стилю. Твори Серапіона мають двоадресну спрямованість, розраховані на мирян і ченців. Своєю паствою автор бачив увесь народ Русі, застерігаючи його від гріховного падіння, закликаючи увірувати у Христа.

Продовжуючи традиції Іларіона Київського, Теодосія Печерського, Нестора, Серапіон утверджував ідею незалежності руської церкви від Візантії, виступав за універсалізацію її теологічної доктрини. Книжник витворив монументальний образ національної трагедії, який еволюціонує з трагедії індивідуальної, суть якої полягає у порушенні заповідей Божих.

Концептуальний простір творчості київських митрополитів – русько-український. Його місія – збереження книжності Русі в часи і після монголо-

татарської навали, формування літератури, спрямованої на розвиток українських художніх концептів у інтегрованості з творчістю Литви, Польщі, інших слов'янських держав. Ідейне спрямування творчості київських митрополитів визначається характером епохи Пізнього Середньовіччя, часами монголо-татарської навали та утвердженням буття митрополичої Русі, прагненням зберегти її державний статус, власну культурну, літературну, духовну традиції. Концептуальний простір митрополичої творчості мав значення літературне, духовно-церковне і суспільно-політичне, націєтворче. Визначальними ідеями цього простору є ідея спасіння Русі, її церкви від поганих. Проповіді митрополитів репрезентують консолідуючу і ведучу місію русько-української православної церкви у Великому князівстві Литовському і на підвладних Польщі національних територіях.

Творчість київських митрополитів, будучи виявом діяльності церкви у сфері літературно-суспільній, свідчить про високий рівень регіонального патріотизму. Книжна спадщина очільників київської митрополії репрезентує не лише розвиток і збереження українсько-руської літератури, а й подальше формування у ній ідеї власної державності.

Так, митрополит Кирило II визначив дієвість християнських норм на Русі, гостро виступивши проти старих язичницьких звичаїв, акцентувавши увагу на ідеї руської церкви, духовної й навіть державної місії вітчизняних священників. Він – один із перших книжників, який усвідомив причини падіння Русі та намагався їх виправити. Наступник Кирила – Максим – літературна спадщина якого належить ідейно-тематично до руського літературного контексту. Головний концепт шести епістолій Петра Ратенського – Матір Божа, яка втілює в собі ідею Матері Христа і матері-Вітчизни – Русі-України, маючи виражені суто національні риси. Творча спадщина святого Петра Ратенського, як і його церковно-суспільна діяльність свідчать про тривалість традицій ораторсько-проповідницької прози і безперервність розвитку українського письменства доби Пізнього Середньовіччя.

Наступником Петра на митрополичій кафедрі став грек Теогност, 25-річне перебування якого на цій посаді дає підстави включати його феномен до національного духовного простору. Митрополит київський Олексій Б'яконт у своїх повчаннях, грамотах-посланнях ставив питання утвердження православної віри і русько-української церкви. Багатогранна літературна спадщина Кипріяна включає твори різних жанрів, зокрема житія, послання, повчання, гімнографічні твори. Митрополит Кипріян переніс традиції болгарської Тирновської літературної та гімнографічної школи в Русь-Україну, написав перший агіографічний твір у емоційно-експресивному стилі «плетіння словес», першу службу за Єрусалимським уставом у Київській митрополії.

Загалом творчість київських митрополитів представляє різні форми виявів участі церкви у сфері літературно-суспільній. Вона сповнена ідей регіонального і конфесійного патріотизму, які спрямовані на розвиток і збереження українсько-руської літератури, формування у ній ідеї власної державності.

Духовні пріоритети творчості Григорія Цамблака представляють новий тип книжності й усвідомлення, принесені впливами болгарської Тирновської літературної школи, ідеями ісихазму, емоційно-експресивного стилю.

Проповіді Григорія Цамблака поділяються на три групи: тексти, присвячені репрезентації вагомих подій, пов'язаних із діяльністю Ісуса Христа та Матері Божої; слова, приурочені до днів пам'яті святих; слова і бесіди, присвячені питанням моралі. Книжник розвинув і збагатив киеворуську традицію символіко-алегоричного тлумачення Святого Письма, репрезентувавши образи реальні історичні, що є і глибоко індивідуальними.

РОЗДІЛ 3

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕЛИЧАЛЬНОЇ ПОЕЗІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – СЕРЕДИНИ XVI СТ.

3.1. Величальні поетичні твори митрополитів Кипріяна і Григорія Цамблака

Величальна поезія доби Пізнього Середньовіччя репрезентує нові пошуки літератури цього періоду, визначає її як таку, що здатна до творчого пориву, глибокого художньо-естетичного осмислення життя, діалогу в європейському культурному просторі. У цей час спостерігається остаточне утвердження жанру славнів, а також його пристосування й адаптація до тогочасних культурно-літературних і суспільно-політичних викликів, із якими він був тісно пов'язаний. Саме останні визначали мистецьку своєрідність гімнографічних творів, особливості їх ідейно-тематичного спектру.

Окрему й оригінальну сторінку у розвитку величальної поезії означеного культурно-історичного періоду складають твори митрополитів Кипріяна і Григорія Цамблака. Їхні літературні тексти стали промовистою відповіддю на нові художньо-естетичні вимоги епохи східноєвропейського Передвідродження. Гімнографічні твори київських митрополитів є одними з хронологічно перших у контексті східнослов'янських книжностей, які були написані в емоційно-експресивному стилі «плетіння слів».

Творча спадщина митрополита Кипріяна – яскравий доказ того, що не можна феномен другого південнослов'янського впливу вважати явищем суто привнесеним. Адже, по суті своїй, він був значною мірою зумовлений внутрішніми обставинами культурного і суспільного життя руського народу. Притаманні Європі теми, ідеї, мотиви пронизували й місцеве культурне, церковне і політичне буття. Україна, перебуваючи у складі Литовсько-

Руської держави, входила до контексту тогочасного європейського мислення, репрезентуючи у цьому власну оригінальну сторінку.

Болгарин за походженням, суспільний і церковний діяч митрополит Кипріян зробив суттєвий внесок як в українську хвалебну літературу, так і в літературу загалом. З 1390 по 1407 рр. він очолював руську церкву, відстоюючи послідовну позицію максимального обмеження князівської влади і відокремлення церкви від держави. Його діяльність і твори свідчать розвинення ним ідеї перебування церкви поза політикою. Так, в анонімному тексті під назвою «Сказання коротко про мудрого Кипріяна» наголошується, що митрополит любив відвідувати своє митрополиче село Голенищево, щоб побути на самоті, подумати над церковними текстами. Крім того, тут акцентується увага на книжності й високій освіченості Кипріяна, згадується і про його значну літературну діяльність. Загалом послання книжника за своїм змістом є церковно-адміністративними, проте за формою – це власне літературні праці. Кипріян співзвучний у мисленні та стилі письма з видатним представником Тирнівської літературної школи патріархом Євтимієм.

Всі послання і повчання Кипріяна поділяються на три групи. Перша – послання ділового характеру з церковно-релігійних питань. Друга – послання особистого змісту, які представляють собою пам'ятки епістолярного стилю кінця XIV – початку XV ст. Третя – повчання Кипріяна з літургічних питань, звернені або до пастви, або до конкретної особи. Посланням особистого характеру притаманне відображення душевних переживань автора, його емоцій і вражень від реальних подій. Загалом авторська позиція Кипріяна – це позиція вчителя і наставника. Мотиви особистих переживань, власні емоції та відчуття тут часто стають визначальними і переростають у загальнодержавні та загальнонародні проблеми. Творам книжника властиві такі риси, як простота мови і стилю, діалогічність форми викладу, конкретність і визначеність думок.

Перу Кипріяна приписують низку молитов. Свідченням цього є змісти статей у деяких церковно-службових збірниках. Зокрема, «Молитва разрешити умершаго всякаго христианина. Творение господина Киприана митрополита, а писано в Луцте над гробом княжим Димитрієвим», «Благословіння та прислання митрополита Кипріяна, молитва, казана во отверзення і прислання і після освячення церкви, в ній же трапиться померти людині потрібною якою бо смертю», «Канон молебен до Господа нашого Ісуса Христа во усібних бранях іноплемянних. Творіння святішого патріарха Філофея, потреже же Кипріяна митрополита Київського і всієї Русі», «Канон до Господа нашого Ісуса Христа і до пречистої Богородиці, співаний на дозрівання плоду і за бездощів'я. Творіння смиренного митрополита всея Русі Кипріяна».

Ці молитви Кипріяна мають характер синтетичний і компілятивний, оскільки були створені на основі традиційних християнських православних молитовних текстів різного характеру і спрямування. Проте ці тексти були творчо переосмислені книжником, проінтерпретовані ним згідно з тогочасним духовно-релігійним життям і власними духовно-релігійними позиціями і переконаннями.

Найбільш вагоме значення у величальній спадщині Кипріяна має його «Служба» на честь святого митрополита Петра Ратенського. Дійшло багато списків цього твору, які містяться у рукописах різних часів. Найбільш ранні з них датуються XV ст. Така колосальна кількість списків свідчить про велику популярність твору, що було зумовлено кількома чинниками. Перший – популярність самого автора, другий – значущість описуваного ним героя, третій – простота і доступність викладу, четвертий – актуальністю порушених Кипріяном тем. Загалом «Служба» Кипріяна витримана згідно з традиціями урочистих церковно-службових піснеспівів. Основна її місія – створення похвали святому, що досягається за рахунок повторюваності й градації численних похвал у тексті. Крім того, окремі частини твору репрезентують особисте ставлення автора до святого Петра, емоційне

переживання ним складного шляху подвижника, осягнення ним святості. Особливо доречним у творі є емоційний заклик до святого Петра Ратенського стати на захист Руської землі, зберегти її від нашествия поганих – монголо-татарських орд. Чітко відчувається те, що твір був написаний у небезпечні часи, тому перейнятий почуттями тривоги і вболівань за Вітчизну.

Як автор хвалебних творів митрополит Кипріян є письменником епохи Передвідродження. Перш за все це виявляється у тому, що він першим на Русі того часу називав своє ім'я як автора творів, а головне – у кожному своєму тексті книжник акцентував увагу на власній персоні, своєму особистому ставленні до того, про що він пише. Це вже була позиція автора нової доби, який сміливо виражав свою думку і точку зору.

Величальну традицію Кипріяна розвинув послідовний прихильник Русі та Литви Григорій Цамблак. У його славнях представлено образи тих же святих, що й у прозових текстах. Зокрема, перу Григорія належить славнозвісний гімнографічний текст «Служба Іоанну Новому Сучавському» (1327), що був написаний у молдавський період життя і творчості книжника. Твір складається з трьох частин. Перша – це мала вечірня служба. Друга частина представляє собою велику вечірню службу, розгорнуту, деталізовану. А третя – це ранкова служба. Така структура твору чітко відповідала Єрусалимському уставові. Для написання канону на честь святого Григорій Цамблак використав складну форму подвійного акровірша, де структура твориться за допомогою перших літер перших чотирьох тропарів канону. Таким чином формується фраза-акровірш, яка втілює у собі центральну тему твору, а також зумовлює глибоку емоційну забарвленість канону, сприяє відображенню відчуттів самого автора.

Загалом же цим текстом Григорій Цамблак запрявляє вірші високого мистецького рівня, що стали яскравим зразком тогочасної духовної творчості, здатної впливати на емоції й настрої читача. Так, перші чотири тропарі формують фразу «Новому мученику нову приношу хвалу». Тут використовується поширений у візантійській гімнографії вид акровірша,

коли перші букви богородичних тропарів наприкінці кожної пісні формують ім'я автора – Григорій.

Аналогічним принципом автор користувався при написанні таких величальних творів, як «Служба Стефану Дечанському», «Служби святій Параскеві (Петці) Єпіватській (Тирновській)». У центрі кожного твору – постать святого чи святої, описуючи життя і подвижницький шлях яких автор доводить його чи її право на святість, закономірність та визнання цієї святості.

Крім того, величальна спадщина Григорія Цамблака представлена і такими творами, як «Канон на шосту годину Великої п'ятниці», «Стихир на Успіння Богородиці». Наголосимо, своїми славнями Григорій Цамблук зробив суттєвий внесок у розвиток літератури і музично-співацького мистецтва в Україні. Його цілком правомірно вважають фундатором так званого болгарського наспіву, який був названий «Цамблукен» і широко побутував в українських землях.

Яскравим зразком славнів пера Григорія Цамблака, написаних у стилі «плетіння слів», є «Похвальне слово митрополиту Петру» («Житіє і жизнь и мало исповѣданіє от чудесех, иже в святых отць нашего Петра архієпископа Кієвскаго и всея Руси, списано Кипріаном сміреним митрополитом Кієвским всея Руси»). Композиція твору подібна до структури «Житія митрополита Петра (Ратенського)» Кипріяна. Текст похвали по суті має традиційну будову: він починається зі вступу, далі автор подає стислу біографію головного героя. Також наводяться урочисті та глибоко емоційні похвали на честь останнього. А завершальним акордом тексту є молитва-звернення до святого Петра. Така побудова твору сприяє відображенню суто авторської концепції, оснований на власному баченні книжником образу святого і розумінні його місії в житті церкви і держави.

Стиль твору Григорія Цамблака дуже експресивний. Автор використовує складні синтаксичні конструкції, емоційність, ставлячи собі за мету спонукати читача мислити, відчувати, переживати, пропускати через

себе трагедію життя святого разом із книжником. Творові притаманний піднесений риторизм, урочистий і святковий стиль. Образ головного героя в інтерпретації Григорія Цамблака є дуже багатограним і насиченим. Насамперед він наголошує на численних чеснотах, виділяє ті риси характеру подвижника, які зумовили його канонізацію. Таким чином, образ постає ідеалізованим, певною мірою навіть гіперболізованим. Ключовим і об'єднуючим чинником твору є ім'я святого, якого автор наділяє високими і достойними характеристиками. Зокрема, він величає свого героя такими рисами, як «гідний поваги у святителях», «священніший», «перший світильник», «трудоположник» і «чудотворець Руської землі», «опора церкви», «посоромлювач єретиків», «послідовник апостолів», «проповідником благовір'я».

Крім того, у творі Григорія Цамблака «Житіє і жизнь и мало исповданіє от чудесех, иже в святых отць нашего Петра архієпископа Кієвскаго и всея Руси, списано Кипріаном сміренным митрополитом Кієвским всея Руси» («Похвальне слово митрополиту Петру») присутні яскраво виражені патріотичні мотиви. Вони проявляються насамперед при змалюванні та звеличенні Волинської землі – малої Вітчизни. Говорячи про життя і діяльність Петра Ратенського, автор наголошує на його внескові у захист і розвиток Батьківщини, зокрема її церкви як основи державності й духовності. В інтерпретації автора, це не просто святий, а постать – знакова і символічна для Волинських земель. Святий Петро Ратенський постає як істинний патріот, чим складає приклад для послідовників і нащадків. Вишуканими епітетами сповнена і заключна молитва до святителя. По суті це – своєрідний гімн йому, призначений для виголошення у день пам'яті Петра Ратенського.

Цікавими є також інші величальні твори Григорія Цамблака, зокрема «Надгробне слово митрополиту Кипріяну» («Григорія мниха и прозвитера, игумена обители Поинаирьскыа, надгробное, иже во святых по остинь, Кипріяну, архієпископу російському») і «Похвальне слово Євтимію

Тирновському» («Григорія архієпископа російського похвально иже въ святых отца нашего Євфімія патріарха Тръновскаго»).

Обидва тексти написані в українсько-білорусько-литовський період життя і творчості автора. По суті це – похвала і звеличення двох особистостей, яких сам Григорій Цамблак уважав своїми вчителями і наставниками.

«Григорія мниха и прозвитера, ігумена обители Плинаирския, надгробное, иже во святых по истиннѣ, Кипріану, архієпископу російському» («Надгробне слово митрополиту Кипріяну») постало в 1407–1408 рр. під час перебування автора у Плінаїрському монастирі. А виголошено твір було у Києві в 1409–1410 рр. Погоджуємося з думкою Ю. Пелешенка про те, що «цей твір є фактично першим панегіриком, написаним у новому для України емоційно-експресивному стилі. У цьому творі Григорій Цамблак використовує для зображення свого героя традиційні засоби «плетеніє словес» із характерними для нього епітетами, ампліфікаціями, що виражені риторичними запитаннями тощо» [149, с. 635].

Як і в інших своїх текстах, для автора не є притаманним традиційне середньовічне самоприниження. Натомість відчувається усвідомлення власної значущості. Митрополит Кипріян є для Григорія вчителем і духовним наставником, традиції якого він намагається продовжувати і розвивати. Твір містить багато спогадів і автобіографічних роздумів, а така увага до особистості загалом і власної персони зокрема надає текстові рис доби Відродження. Саме це вкотре підтверджує новаторський характер твору та його особливу актуальність для епохи.

Найбільш довершеним і вагомим хвалебним твором Григорія Цамблака дослідники називають «Григорія архієпископа російського похвально иже въ святых отца нашего Євфімія патріарха Тръновскаго» («Похвальне слово Євтимію Тирновському»), що було створене у 1415–1418 рр. на теренах Литовського князівства. Житіє останнього патріарха незалежної Болгарської держави написане у традиційному і довершеному стилі «плетіння словес».

Твір сповнений авторського тлумачення Святого Письма, символічно-алегоричного звучання. У тексті простежується зв'язок біблійних фактів і реальних подій, де перші ілюструють другі.

Твором «Григорія архієпископа російського похвально іже вь святых отца нашего Євфиміа патріарха Трьновскаго» книжник Кипріян вводить у літературу новий тип образу головного персонажа. З одного боку він є втіленням традиційних і вічних християнських чеснот, а з іншого – людина свого часу, патріот Вітчизни. Євтимій присвячує своє життя Батьківщині, він здійснює подвиги заради віри і Вітчизни, стаючи на захист її від турків. Майбутній святий готовий прийняти будь-які страждання в ім'я свого народу. Автор детально описує сцену вигнання Євтимія зі столиці, передаючи відчуття та емоції свого героя. Не зважаючи на вигнання, він продовжує вести боротьбу з турками на чужині, дбаючи про безпеку рідного краю і народу.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку про те, що Григорій Цамблак у творі «Григорія архієпископа російського похвально іже вь святых отца нашего Євфиміа патріарха Трьновскаго» створив ідеальний образ святого подвижника – досконалий і, певною мірою, неземний, проте водночас сповнений живості й правдивості. Автор щиро та глибоко емоційно звеличує останнього патріарха незалежної болгарської держави, репрезентуючи його дуально – і як святого, і як державника. Цамблак часто порівнює Євтимія з біблійними персонажами, вводить його у контекст світової духовної історії.

Також у своєму творі Григорій Цамблак всіляко наголошує на власній позиції очевидця того, про що пише. Він проектує постаті й події Святого Письма на описуваного героя та події з його життя. Таким чином Цамблак заприявлює як глибоке знання Святого Письма, так і його власне розуміння, вміння коментувати відповідно до актуальних явищ і контексту свого часу. В інтерпретації книжника-митрополита реальні події бачаться через тексти Біблії, він проводить багато аналогій, вдало підбирає порівняння. Григорій

Цамблак апелює як до Нового, так і до Старого Завітів, а також звертається до історичних джерел, наводячи з них факти й аргументи. Зокрема, згадує автор ім'я відомого історика Йосифа Флавія, очевидно, будучи знайомим із його працями. Загалом Григорій Цамблак мислить історично і масштабно, адже життя і справи святого подвижника Євтимія показані ним у колосальному духовно-релігійному та історично-державному контексті буття Болгарії. Книжник визначив історичне значення постаті Євтимія і для цієї держави зокрема, і для слов'янського регіону загалом.

Уже вступ до твору «Григорія архієпископа російського похвально іже вь святых отца нашего Євфиміа патріарха Трьновскаго» засвідчує його головну місію – актуальну для тієї доби необхідність описати і звеличити життя й подвиги святого, наголосити на їх значущості для Болгарської держави. Автор вважає, що читання життя святого Євтимія дасть велику користь кожному – як духовну, так і суспільну, адже виховуватиме у душах людей почуття любові до рідної Батьківщини.

Ю. Пелешенко правомірно наголошує, що «у «Похвальному слові Євтимію Тирновському» автор часто відходить від традиційного для середньовічної літератури образу християнського героя. З одного боку, Євтимій – носій усталених християнських чеснот (смирення, мудрості, благочестя, аскетизму), а з другого – це мужня, наполеглива людина, патріот, який уболіває за свою країну і народ» [92, с. 636].

Григорій Цамблак наводить історичний факт про те, як 1393 р. турки оточили Тирново, і тоді навіть тогочасний болгарський цар Іван Шишман залишив столицю. А от Євтимій, будучи справжнім патріотом і відданим мешканцем рідного міста, обороняв його від ворогів, залишаючись із простим людом. Він особисто відвідав турецького султана Баязета і сміливо поставив перед ним вимогу припинити варварську війну. Григорій Цамблак описує цей неординарний і відважний вчинок як величний подвиг заради віри і держави. Книжник підносить і прославляє постать патріарха, наголошуючи на його особистій силі духу, неабиякій відвазі. Автор

максимально акцентує увагу на таких рисах героя, як особиста сміливість, мужність і незламність. Особливо яскраво це проявляється тоді, коли захоплене турками Тирново змушене було прощатися зі своїм славним патріархом. Натомість він у цей час думає не про власну безпеку і порятунок життя, а про людей, утішаючи їх і вселяючи надію на подальше визволення.

Друга частина твору «Григорія архієпископа російського похвально іже вь святых отца нашего Євфиміа патріарха Трьновскаго» містить ряд масових сцен, які відображають особливу велич і масштабність постаті патріарха. Зокрема, це опис молебню у засуху, вбивство дітей у храмі, покарання Євтимія вигнанням із міста. Проте ніщо не може зламати особистість подвижника, він продовжує боротися і сміливо говорить про небезпеку ісламу для болгар, захищаючи православну християнську віру. Григорій Цамблак наголошує на колосальній силі та впливовості його проповіді. По суті книжник створив ідеальний образ патріарха, який позбавлений найменших вад. Водночас це глибоко емоційний образ, сповнений життєвості, переконливості, правдивості. По суті він списаний із реального життя, інспірований і продиктований ним.

У творі «Григорія архієпископа російського похвально іже вь святых отца нашего Євфиміа патріарха Трьновскаго» Григорія Цамблака синтезовано давню середньовічну традицію та нові для того часу художні засоби стилю «плетіння слівес». Крім того, книжник дає власне розуміння цього художнього феномену. Він інтерпретує та використовує його згідно з власними художньо-естетичними позиціями і переконаннями. Відтак, створений Григорієм Цамблаком образ ніби піднімається над реальним життям, показує ідеал святого подвижника. Проте водночас постать патріарха Євтимія у творі Цамблака суспільно, духовно і ментально пов'язана з тогочасним життям, оскільки окреслює актуальні ідеї.

Як автор Григорій Цамблак є новатором. Насамперед він представляє та обстоює свою позицію як очевидця, людини, яка сама все бачила і спостерігала, а тому має моральне право писати про це і коментувати,

спираючись на власні враження і почуття. Автор, творячи багатогранний образ Євтимія, неодноразово апелює і до власного життєвого досвіду, того, що сам відчув і вистраждав на шляху служіння Богові. Для Цамблака Євтимій є людиною, яку він знав особисто, тому автор вважає своїм покликанням довести його святість, обґрунтувати правомірність канонізації подвижника. А це є суто новаторським підходом.

3.2. Модель образу автора у «Словѣ о Лазаревѣ воскресеніи»

Модель образу автора як одна з визначальних властивостей величальної літератури особливо яскраво виявляється у промовистому творі доби Пізнього Середньовіччя – «Слово о Лазаревѣ воскресеніи». Адже саме автор – митець – книжник визначав нову літературну традицію, що вкладалася в канони Пізнього Середньовіччя.

Беручи за основу тезу В. Шевчука про те, що «коли XIII століття розвивалося інерційно стосовно епохи Київської Русі-України, то цей час – пора консервації давніх досягнень» [215, с. 37], розширюємо її положенням про те, що така «консервація», тобто збереження старих традицій відбувалася за умов існування інших культурно-літературних тенденцій. Відтак, книжники «консервують» ці традиції, розвиваючи їх та удосконалюючи. Тобто, здійснюється поступ літератури, її розвиток у нових історико-культурних умовах.

Після падіння Галицько-Волинського князівства Україна, перебуваючи у складі Литви і Польщі, дбала насамперед про утвердження історичної пам'яті й традицій Русі. Відповідно, змінюється модель образу книжника, першочерговим завданням якого є збереження і розвиток літературних традицій у нових умовах. Така новаторська для книжного розвитку модель образу автора постає у «Слово о Лазаревѣ воскресеніи».

Незважаючи на те, що автор не залишив свого імені, його позиція, світоглядні засади, розуміння доби є яскраво вираженими і промовистими.

Цей поетичний твір, як наголошує М. Грушевський, «зовсім таки без усякої метрики, без паспорту. Тільки інтуїтивно відчувається його близькість до «Слова о полку Ігоревім» – не тільки формальна, як у «Слові о погібелі Руської землі» або в «Задонщині», а й споріднення по духу, справжня близькість до тих кругів, з яких вийшло величне слово XII віку» [58, с. 212].

Звертаючись до проблеми датування тексту, І. Франко доводить, що «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» виникло на зламі XIII–XIV ст. Натомість В. Перетц й І. Єрьомін датують його більш раннім часом – межею XII–XIII ст. Більш обґрунтованою вважаємо думку І. Франка, який визначив тезу і про те, що «оригінал [...] твору мусив бути південноруський» [201, с. 212]. Саме І. Франко на основі трьох старих копій твору зміг відтворити цілісний текст пам'ятки і, порівнюючи її з іншими оригінальними текстами, довів автентичний характер і неповторність.

Очевидним є те, що за своїми літературними і світоглядними традиціями «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» – це твір доби Пізнього Середньовіччя. Його сюжетну основу складає канонічна розповідь про воскресіння Лазаря, взята з Євангелія від Іоанна (11, 1-44). Проте зміст почерпнутий автором із апокрифічного Євангелія Никодима. І. Франко припускав, що твір являє собою поему часів Київської Русі, його автор – це колишній дружинник: «[...] той факт, що дружинно-лицарську поетичну форму приложено до оспівання духовної, а радше апокрифічної теми, можна би вяснити як признак певного упадку дружинного життя і дружинної поезії: бувший дружинник в часі татарської завірюхи шукає захисту в монастирі і там доспіває свою пісню, хоч і на змінену тему; в наріканнях праведників у Аді, що «тугою серце тішать» і «живуть у обиді», можна би відчуті відгомін настрою русинів під монгольським ярмом, а в слові Бога у вступі, що «не дам иному своєю славы», можна би відчуті слабоньку ноту надії тодішнього русина на кращу будучину» [201, с. 69].

Власне, модель образу автора у творі визначається такими рисами, як мудрість – знання попередньої традиції та канонічної літератури,

самостійність у мисленні, тобто інтерпретація їх відповідно до власного світогляду, розуміння тогочасної доби, насамперед пристосування осмислюваного сюжету до потреб свого часу.

І. Франко, визначаючи жанр твору, писав: «[...] тут маємо форму не то епічну, не то драматичну; в промовах осіб із-за риторики, яку можна би вважати копією візантійських вірців, прозирає сильне щире чуття, а ухо розрізняє якусь правильну каденцію, якусь поетичну форму, подібну до тої, яку читач відчуває, прочитавши хоч би лиш кілька рядків «Слова о полку Ігоревім» [201, с. 56].

«Слово о Лазаревѣ воскресеніи» є однозначно південноруським оригінальним текстом, про що свідчить мова твору, а графіка його – староруська. Незважаючи на те, що у творі відчувається вплив візантійських зразків, він має низку яскравих виявів авторської фантазії, які моделюють образ автора. У творі присутній музичний ритм. Погоджуємося з думкою І. Франка про те, що «на кожному кроці чуємо подих дійсного поетичного чуття, справді пластичної фантазії, а не потоп пустих фраз та холодних викриків, запитань і відповідей. Се все скріпляє нас у тій думці, що «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» є оригінальним руським» [201, с. 66]. Як бачимо, твір перебуває у тій поетичній традиції, яка репрезентована «Словом о полку Ігоревім», «Словом про Романа Волинського» у складі Галицько-Волинського літопису, «Словом про погибель Руської землі». Це урочистий і піднесений хвалебний твір на честь Ісуса Христа – Спасителя.

Твір «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» починається пророцтвом Ісайї, де говориться про те, що Господь збирається визволити землю «от лѣсти сотонины» – підступності сатанинської – та послати для цього сюди Свого Сина. Тут постанова Бога «не дати своєї слави в чужі руки» – фактично заспів до твору, в якому автор відразу визначає його місію. Вважаємо, що це не просто біблійна ремінісценція, а уривок, через який актуалізується найбільш болюча проблема доби – поневолення Русі монголо-татарами. Пишучи про необхідність визволення праведників, автор говорить про

потребу звільнення руських людей, які страждають у ярмі татарських поневолювачів. Далі книжник уміщує звернення до землі й неба, аби вони почули слова Господа. Це виявляє таку рису книжника, як прагнення звернутися до всіх країв із закликом про допомогу. Фактично це людина з державним типом мислення. Далі подано опис основної дії, що відбувається в пеклі, яка представляє головну акцію твору, тобто опис розгортання подій.

Автор «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» показує, як у пеклі страждають старозавітні праведники. В їхні уста книжник вкладає власні думки, які він прагне донести до свого суспільства. Це був новаторський підхід до тлумачення біблійних текстів. Так, цар Давид, граючи на гусях, заповідає радість усім праведникам, провіщаючи Різдво Христа. Адам закликає надіслати новину про Ісуса у пекло. Відтак, Давид розповідає, що завтра туди має прийти друг Ісуса Лазар, а після нього – і сам Спаситель. Далі подано опис основної дії, що відбувається в пеклі, яка представляє головну акцію твору, тобто опис розгортання подій.

Адам говорить до тих, хто перебуває з ним в аду:

Прийдіте, пророки і праведні всі,

Пошлем віст владиці зі сльозами,

Чи на живий вік,

Хоче він нас сеї муки позбавити? [8, с. 38]

Варто зауважити, що, визначаючи образ Христа як того, хто принесе волю людям, руський книжник доби Пізнього Середньовіччя висловлює надію на те, що в Русі з'явиться володар, який визволить її від іноземних поневолювачів:

Се-бо час нам веселий настав,

Се прийде день спасенія!

Уже-бо чую я : пастирі

Свиряють у вертепі

Голос їх проходить в Ад у ворота,

А в мої вуха входить! [8, с. 37].

Давид пропонує відправити до Ісуса його друга Лазаря, який помер чотири дні тому. Біблійний образ Лазаря, покликаноного йти у пекло, у мисленні анонімного автора твору також співвідноситься з князем-визволителем, на якого чекає Русь. Далі книжник надає слово Адамові, котрий традиційно виступає головним персонажем у описах сходжень Ісуса Христа в пекло, що наявне у низці апокрифічних Євангелій. В уста Адама книжник вкладає слова, які Лазар має донести до Ісуса, розповідаючи про всіх старозавітних праведників, зокрема, Ісайю, Єремію, Арона, Єзекія, Соломона, Адама, Авраама, Ісаака, Іякова, Самійла, Данила і всіх сімдесят пророків. Він закликає прислухатися до його гласу, підкреслює і визначає досягнення багатьох із них, особливі вчинки.

Вважаємо, що ці пророки – проекція на постаті руських князів, які повинні об'єднати свої зусилля у боротьбі з татарами. Таким чином автор актуалізує важливу для Русі ідею єдності, через занепад якої могутня колись держава стала здобиччю ворогів.

Автор «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» веде пошуки єдиного руського лідера, який буде здатний виступити на чолі об'єднаних сил. Книжник підкреслює безгрішність пророків, тому просить Господа визволити їх, прийти за ними, зв'язати диявола і зруйнувати пекло. Тут пекло є символом неволі, яка панує на Русі:

То ж чи за гріхи ті наші
Не хочеш ти нас помилувати,
Чи свого часу чекаєш ти,
Коли ти сам хочеш зійти,
Сам еси один [о господи],
То ми всі люди бідашні,
А ти еси довготерпеливий, незлобливий.
Прийди до нас, господи, швидко,
Збав ти нас од Ада і зв'яжи диявола [8, с. 40].

І. Франко наголошує, що промова Адама до Лазаря «дуже гарна і гаряча і, не зважаючи на прогалини в тексті, робить враження сильного поетичного твору. Автор уміє оперувати сильними контрастами: коротке життя на землі і вічні муки в аду – сю думку він висловлю в різних, а все поетичних формах» [201, с. 80]. Тут виявляється потужний гімнографічний і поетичний талант книжника. Це чітко визначає жанр твору як величальний твір, що, на нашу думку, має віршовану форму і строфічну будову.

Лазар воскресає і передає благання Адама і всіх праведників Христових. Він, в якості очільника війська архангелів і ангелів, спускається у пекло і визволяє праведників. Це яскравий образ не просто Христа, а Спасителя – того, хто здатний визволити не тільки праведників, а всю Русь. Її автор вважає невинно постраждалою від монголо-татар. Ось як Лазар звертається до Господа, передаючи йому благання пророків:

Господи, кричать твої пророки у Аді,

Первородний Адам,

В патріарх Авраам із сином Ісааком

І зі внуком Іаковом.

Давид же тобі кричить про сина свого Соломона,:

виведи, господи, із Аду! [8, с. 40].

В основі «Слова о Лазаревѣ воскресеніі» лежать канонічні й апокрифічні Євангелія. Проте це лише зовнішній пласт пам'ятки. Погоджуємося з висновками, які були зроблені М. Грушевським й іншими дослідниками про те, що детальний аналіз пам'ятки, зокрема світоглядних засад її автора не виявив залежності «Слова о Лазаревѣ воскресеніі» від жодного з джерел. Можна говорити лише про впливи і рефлексії, що вкотре підтверджує самостійність твору. По суті автор запозичив тільки ідею сходження Ісуса Христа – Спасителя і для людей, і для всієї Русі. Прихід Господа осяяв світлом пекло. Так само і Русь буде звільнена. У цю мить пророки згадують про те, що свого часу вони провіщали прихід Христа. М. Грушевський пише: «Давид і Ісайя згадують свої пророцтва про се, Ад і

Диявол впадають в перестрах, втім вступає Христос, пророки віддають йому честь і співають йому хвалу. Христос виводить Адама і праведників, вони під проводом архангела Михаїла йдуть до раю і там стрічають Еноха і Ілію.

Ситуація, як бачимо, зовсім відмінна, вона розгортається уже після воскресіння Лазаря, а не перед ним. А те місце «Слова», де Ілія й Енох виступають у числі праведників, [...] стоїть в такій рішучій суперечності з Євангелієм, що на підставі сього можна було б твердити навіть, що автор зовсім не знав Никодимового Євангелія, коли б нинішній сумний стан тексту не змушував рахуватися з можливостями, що сей уступ (який читається в ркп. київській і златоустівській) теж попав сюди пізніше, при рецитації «Слова» [58, с. 226–227].

М. Грушевський аргументовано доводить, що фактично суттєвих подібностей як стилістичних, так і інших між Никодимовим Євангелієм і «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» немає. Крім того, відсутня така подібність твору і з проповідями, що були поширені в Русі, де осмислювалася тема сходження Ісуса Христа до пекла. Це суто авторська інтерпретація, зроблена відповідно до реалій того часу.

У «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» відчуваються ремінісценції з апокрифічного Никодимового Євангелія і «Слова» Єпіфанія. Проте твір є виключно самостійним по відношенню до цих давніх текстів. Його місійна сутність загалом тісно пов'язана з циклом апокрифічних сказань про «страсті Христа», з проповідями на Його Воскресіння, а також на воскресіння Лазаря. Ця сюжетна канва була дуже поширена у світовій середньовічній літературі, а сюжет про воскресіння Лазаря став основою для осмислення складних етичних і моральних питань того часу.

Для твору «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» характерна така риса, як багатоголосся, тому його частини є драматургічними. Тут говорять і висловлюють свої думки Давид, Марія, Ісус Христос, Адам, Лазар. Власне, для християнської свідомості воскресіння Лазаря – це своєрідний первообраз воскресіння Христа, адже Лазар – другий предтеча Христа.

Новаторство автора полягає і в тому, що він створив по суті епідейктичну промову. Твір, який виходить за межі ораторського жанру, має власні глибоко специфічні риси. Насамперед ця специфіка зумовлюється включенням у текст апокрифічних мотивів, жанровим синкретизмом і мозаїчністю.

Автор «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» веде пошуки єдиного руського лідера, який буде здатний виступити на чолі об'єднаних сил. Книжник підкреслює безгрішність пророків, тому просить Господа визволити їх, прийти за ними, зв'язати диявола і зруйнувати пекло. Тут пекло є символом неволі, яка панує на Русі:

То ж чи за гріхи ті наші
Не хочеш ти нас помилувати,
Чи свого часу чекаєш ти,
Коли ти сам хочеш зійти,
Сам єси один [о господи],
То ми всі люди бідашні,
А ти єси довготерпеливий, незлобливий.
Прийди до нас, господи, швидко,
Збав ти нас од Ада і зв'яжи диявола. [8, с. 40]

Як прихід Господа осяяв світлом пекло, так само і Русь буде звільнена – у цьому книжник переконаний. У цю мить пророки згадують про те, що свого часу вони провіщали прихід Христа.

М. Грушевський наголошує: «Давид і Ісайя згадують свої пророцтва про се, Ад і Диявол впадають в перестрах, в тім вступає Христос, пророки віддають йому честь і співають йому хвалу. Христос виводить Адама і праведників, вони під проводом архангела Михаїла йдуть до раю і там зустрічають Еноха і Ілію. Ситуація, як бачимо, зовсім відмінна, вона розгортається уже після воскресіння Лазаря, а не перед ним. А те місце «Слова», де Ілія й Енох виступають у числі праведників, [...] стоїть в такій рішучій суперечності з Євангелієм, що на підставі сього можна було б

твердити навіть, що автор зовсім не знав Никодимового Євангелія, коли б нинішній сумний стан тексту не змушував рахуватися з можливостями, що сей уступ (який читається в ркп. київській і златоустівській) теж попав сюди пізніше, при рецитації «Слова» [58, с. 226–227].

Учений аргументовано доводить, що фактично суттєвих подібностей як стилістичних, так і інших між Никодимовим Євангелієм і «Словом» немає. Крім того, відсутня така подібність твору і з проповідями, що були поширені в Русі, де осмислювалася тема сходження Ісуса Христа до пекла. Це суто авторська інтерпретація, зроблена відповідно до реалій того часу.

Погоджуємося з думкою М. Грушевського про те, що твір справляє враження свободи творчості, «котре відчувається в сім творі в порівнянні з старими перекладами і писаннями на візантійські теми» [58, с. 227]. Тут автор у своїй творчій реалізації та інтерпретації теми пішов навіть далі таких златоустів доби києворуського Середньовіччя, як Іларіон Київський і Кирило Турівський. Якщо вони фактично репрезентували насамперед ораторську прозу, то у мисленні автора «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» переважає поетичне, себто суто творче бачення матеріалу. Митець добре знає книжну традицію, проте наповнює її власним поетичним відчуттям і баченням. Його пророк Давид радісний, коли звертається до інших із закликом радіти і чекати Христа. Це певною мірою людина його часу. Адам плаче і навіть докоряє Богу, що він тримає праведників у пеклі.

Образи твору «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» є авторськими, оригінальними, а не біблійними і не апокрифічними з Євангелій. Це люди часів автора, в постатях яких віддзеркалюється вільний поетичний задум книжника. Тут спостерігається велика подібність з моделлю автора у «Слові о полку Ігоревім».

Крім того, у моделі образу автора «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» спостерігаються ремінісценції з низки апокрифічних переказів і оповідань, фольклорних джерел, Псалтиря, творів мислителів-богословів Кирила Турівського, Єпифанія Кіпрського, Євсенія Александрійського.

Загалом «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» є твором високої художньої довершеності, заприявлені тут образна система, ритміка мови, стилістка й ідейно-тематичний спектр споріднені світоглядно з такими києворуськими пам'ятками, як «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Слово о полку Ігоревім» анонімного автора, «Слово про погибель Руської землі» невідомого творця, проповіді Кирила Турівського. У моделі мислення автора бачимо продовження їхніх традицій, доведення їх до високого рівня досконалості та розвиток нових інтерпретацій у добу Пізнього Середньовіччя.

Так, автор пише, що «ударив Давид у гуслі, кладучи персти свої на живі струни», а це нагадує заспів «Слово о полку Ігоревім», коли співець Боян «свої віщі персти на живі струни накладає». Місія «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» – репрезентувати церковну проповідь нового типу – величальну – і характеру, яку б не тільки виголошували по шостих суботах Великого посту, а й у загалом у часи, коли треба було визволити Русь з-під ярма татар.

До цього часу не мають остаточних відповідей питання про час написання твору, його точну жанрову приналежність, структуру пратвору-архетипу, його джерел. Правомірною є теза І. Срезневського про те, що твір представляє собою уламок «епічних пісень старих українських часів, які тоді називалися словами, більшість із яких не дійшли до наших днів».

У ньому відчувається вплив народних дум, що виявляється саме на світоглядній основі автора, сприйняття ним життя. На нашу думку, «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» свідчить про розвиток поетичної творчості, зокрема величальної, незважаючи на складні для Русі часи неволі. Анонімний автор подав релігійно-героїчне трактування теми, що відповідало духові та запитам його часу. Сам митець виявляє незалежне творче мислення, основане на традиції, проте визначене власною індивідуальністю. Модель його образу виявляє одного з найдавніших творців релігійної традиції, що була дуже відмінна від церковної, справивши суттєвий вплив на подальший розвиток

книжної літератури та усної народної словесності. Можна припустити, що подібних творів було більше, але вони не дійшли до нас.

Як наголошує І. Франко, «маємо тут перед собою дуже важний пам'ятник староруської поезії, котрий, крім своєї безперечної поетичної вартості, посередньо потверджує автентичність нашої найстаршої дружинної поеми. Відтепер годі буде сказати, що «Слово о полку Ігоревім» підозрене вже хоч би для того, що стоїть ізольоване. Наша поема являється не тільки найобширнішим із тих фрагментів старої поезії дружинного віку, які ми можемо поставити обік «Слова о полку Ігоревім», але надто розширює й рами тої дружинної поезії» [201, с. 107].

Крім того, «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» свідчить про те, що дружинна поезія цікавилася темами не тільки світськими, а й релігійними, духовними, церковно-апокрифічними. До речі, така риса була притаманна цьому жанру і в Західній Європі, що вкотре доводить інтегрованість нашої літератури в неї. У творі виявляються високий рівень оригінальності, почуттів, таланту автора. Це синтез апокрифічних мотивів, які вміло скомбінував і поєднав, творчо осмисливши, один автор.

3.3. Поетичні величальні твори

Поетичні величальні твори на честь видатних осіб складають важливу сторінку в історії гімнографії доби Пізнього Середньовіччя та початку епохи Ренесансу. Їхня місія – прославлення конкретних осіб у контексті суспільно-політичного та історичного буття України. Варто наголосити, що у таких творах твориться похвала особам, які не були канонізовані. Відтак, ці поетичні величальні похвали мали на меті створити ідеальний образ світського або церковного діяча.

Яскравим зразком українсько-білоруської панегіричної творчості є анонімний твір «Похвала Великому князю Вітовту». Текст входить до складу Білорусько-Литовського літопису під 1446 р. Джерела його сюжету сягають

первісної оповіді про життя і діяльність героїчного князя Вітовта, що була присутня в ісихастському збірнику святого Ісаака Сиріна. З часом твір був скопійований у Смоленську 1428 р. на замовлення місцевого владики Герасима. Найбільш імовірним є те, що панегірик постав приблизно у рік смерті князя Вітовта – 1430 р.

Загалом твір має піднесений та урочистий характер. Він написаний в урочистому величальному стилі. Тут фактично не йдеться про смерть героя, натомість бачимо всю могутність і значущість його постаті для історії Литовсько-Руської держави. 1428 р. текст панегірика було перероблено і значно розширено. А також він був сповнений нового авторського бачення й інтерпретацій, які відповідали тогочасним викликам доби. По суті твір репрезентує собою звеличення й узагальнення багатолітньої діяльності князя Вітовта. Книжник створив образ ідеального володаря, який перебуває на вершині влади і сили. Не зважаючи на те, що тут ідеться про визначну історичну постать, вагомі історичні факти у творі не подаються. Натомість бачимо художню інтерпретацію постаті державного діяча. Реальні відомості коментуються та інтерпретуються виключно у контексті мистецькому, з точки зору авторського бачення і розуміння. Відтак, це твір суто літературний, художній, а не історичний.

Вступом до твору є запозичені слова з візантійського твору «Похвала святому Нифонту»: «Таємницю цареву зберігати – добро є, а про справи великого володаря розповісти – теж добро є. Хочу вам повідати про Великого князя Олександра, названого Вітовтом Литовським і Руським...» [92, с. 654]. Так автор визначає головне завдання і мету твору. Образ князя у тексті значною мірою звеличується, риси його характеру гіперболізовані, тому перед читачем постає особа ідеалізована. Історична достовірність для автора взагалі не має жодного значення, він тільки використовує реальні факти для того, щоб мати матеріал для художніх інтерпретацій.

Твір «Похвала Великому князю Вітовту» ґрунтується на популярному для панегіричної хвалебної творчості «топосі звеличення». Відтак, багато рис

характеру князя є надуманими. Книжник порівнює могутність князя з течією річки, його мудрість – з невичерпним морем. Пише, що Вітовтом захоплюється не тільки Русь і Литва, а й уся Європа. Бо він є прикладом справжнього володаря і гідного державника.

Автор хвалить і звеличує князя за те, що він живе у любові та мирі з угорським королем, візантійським і московським правителями. Його добре знають і шанують у Данії, Чехії, Німеччині. Вітовтові несуть дари з Молдавії, Болгарії, Твері, Рязані, Великого Новгороду і Пскова. По суті маємо детальний опис дипломатичної політики князя Вітовта, виміри і вектори його міжнародної діяльності. Наголошується на тому, що навіть татари прийшли до Києва і просили Вітовта поставити їм царя, що він і зробив для них. Невідомий автор послідовно наголошує на високому міжнародному авторитеті свого героя. Для автора фактично постать князя Вітовта – це ідеал патріота, лідера Великого Литовського князівства. Його шанують русини і литовці, тобто, він гідно справляється з роллю керманіча такої великої держави.

Ю. Пелешенко наголошує, що «своєю емоційною наснаженістю «Похвала Великому князю Вітовту» перегукується зі «Словом про погибель Руської землі», хоча й суттєво поступається останньому художнім рівнем. У панегірику відчувається вплив Кирила Туровського, фольклору, а також стилю ділових документів, що писалися тоді на землях Великого князівства Литовського» [149, с. 655].

Вагомим зразком жанру текстів-славнів є твір отця Іоанна «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» («Посольство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...»). Твір пов'язаний із конкретними історичними подіями і, власне, був інспірований ними.

1476 чи 1475 рр. у Новгородку Литовському відбувся церковний собор. Кандидатом на Київську митрополію було обрано Мисаїла, який на той час обіймав посаду єпископа смоленського. Він був вихідцем із білоруського

роду Пестручів (Пеструцьких). Біографічних даних про нього практично не збереглося. Поодинокі факти свідчать про те, що константинопольський патріарх не підтримав його кандидатуру. Проте Мисаїл здаватися не збирався. Він наважився звернутися за підтримкою до Папи Римського, просячи посвятити його в унію та благословити на посаду митрополита. Така позиція Мисаїла була зумовлена тогочасними настроями у суспільстві, зростаючим інтересом до ідеї унії.

Текст «Посельство до папежа рымського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» підписали п'ятнадцять світських і духовних осіб Великого князівства Литовського. Це є яскравим свідченням популярності ідеї унії, підтримки її досить широкими церковними колами.

Рукопис тексту «Посельство до папежа рымського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» був знайдений і опублікований 1605 р. у друкарні Мамоничів міста Вільно мовою оригіналу – церковнослов'янською. З часом він побачив світ у перекладі на польську мову, що вкотре підтвердило його популярність, а також поширення і сприйняття ідеї унії в суспільстві. Пізніше саме цей твір використовувався в якості доказу того, що київський митрополит виступав прихильником об'єднання православної та католицької церков під протекторатом Папи Римського. Суть цієї ідеї викладена у примітках і передмові до твору. Власне, така тенденція дійсно спостерігалася, що було зумовлено падінням впливу Константинополя та піднесенням і посиленням Риму.

На той час багато церковних і суспільних діячів сприйняли текст «Посельство до папежа рымського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» не як оригінал, а як фальсифікат, всіляко заперечуючи його автентичність. Очевидно, це було зумовлено протистоянням ідеї унії з боку православних, запереченням її прийнятності для українського суспільства. Зокрема, на позиціях заперечення

оригінальності твору стояли Мелетій Смотрицький, анонімний автор трактату «Пересторога», Захарія Копистенський та інші мислителі й літературно-громадські діячі того часу. Тобто, насамперед ті письменники, які виступали противниками унії.

Натомість прихильники ідеї унії вважали текст «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» оригінальним і всіляко сприяли його поширенню. Звісно, що все це були суспільно-церковні протистояння, котрі свідчать про активне формування передумов до релігійно-богословської дискусії, яка розгорнеться у XVI– на поч. XVII ст.

Остаточно автентичність твору «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» було доведено вченим І. Малишевським у 1870-х рр. Головним доказом на користь оригінальності пам'ятки є насамперед її зміст, який цілком укладається у духовний і церковний контекст часу, кореспондує з літературним процесом, відповідає на виклики доби, порушує болючі та актуальні питання і проблеми.

І. Малишевський наголошував, що мова твору – типова церковнослов'янська мова 70-х рр. XV ст., уживана в Україні та Білорусі, без домішків полонізмів [129]. Підробити таку мову фактично неможливо. Крім того, аргументом на користь автентичності твору є віднайдені пізніше два списки тексту, що були скопійовані на початку XVI ст.

Авторство твору належить отцю Іоанну. У «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» підкреслюється, що «благочестивий, світлий у божественних писаннях книголюбець кир (отець) Іоанн, брат їхній (тих, що підписали «Посольство...») молодший, вибраний нині підскарбієм вищим земським Великого князівства Литовського. Послужив вірно духом у цьому посланні» [82, с. 587].

Під листом поставили свої підписи, засвідчивши повну підтримку, архімандрити Києво-Печерського монастиря Іоанн, Віленського монастиря Святої Трійці – Макарій, а також князі – Михайло з роду польського короля Казимира IV, Теодор із Білої Русі, Дмитро В'яземський, Іоанн Ходокович, представники українсько-литовського панства – Павло Каменецький, Євстафій Васильович, Роман, його брат Іоанн, Якуб – писар Великого князівства Литовського, Михайло Загорович, Андрій – підскарбій короля Казимира. А сам Мисаїл зробив такий підпис під листом: «Пречесний у Бозі отець, висвячений єпископ смоленський Мисаїл, обраний електом на митрополію Київську й усієї Русі» [149, с. 658].

По суті Мисаїл був тільки «нареченим» митрополитом, а не затвердженим офіційно Патріархом чи Папою. Цього взагалі не сталося. Останні відомості про Мисаїла належать до 1480 р., де він називається єпископом смоленським. Тобто, митрополитом по суті він так і не став.

«Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» Мисаїла за жанром твір синкретичний. Тут поєдналися риси послання-епістолиї, панегірика на честь Папи Римського Сикста IV, релігійно-богословського трактату і навіть історичного тексту. Творові притаманний глибокий містицизм, прагнення осмислити суть православної теології, знайти дотичність із христологією католицькою. Автор постійно і послідовно звертається до постаті Ісуса Христа і Святого Духа, вбачаючи Його єдиним главою Церкви.

У «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» по суті обґрунтовується переконаність і впевненість у тому, що всі християни представляють собою єдине Тіло Христове:

Словеснії вівці того ж стада Христового,

Святої соборної тої ж апостольської церкви [82, с. 588].

Тому незгоди між ними є просто непорозуміннями і мають бути подолані. Таким чином закладається ідея про унію, яка по суті відтворює суть первісного християнства, до розколу на католиків і православних.

Автор «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» висловлює тверду віру в те, що у майбутньому об'єднаються з волі Бога в єдину церкву православні та католики:

Щоб були всі стадо під єдиним Христом-пастирем...

Немає-бо різниці у Христі грекам і римлянам,

І нам, сущим руським слов'янам,

Всі єдині-бо є, в чому хто званий,

В тім хай пробуває кожен по своїм чинові,

Всім бо початок Христос, всі ми Христові,

Оскільки у хреста хрещені – з хреста ми одягаємося [82, с. 589].

Ідея єднання християн «во єдино стадо» є визначальною і спрямовуючою для твору. Автор всіляко висловлює свою глибоку пошану до Папи Римського, наголошує, що і православні Київської митрополії є вівцями того ж стада Христова, що і католики. Це художнє обґрунтування ідеї єднання церков, ідея унії.

Фактично Мисаїл у своєму творі «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» працює на авторитет Папи Римського, сподіваючись на його підтримку і допомогу. Водночас він скаржиться на римо-католицьких священників. Автор наголошує, що потрібне єднання церков, яке забезпечить порядок у вселенській християнській церкві.

Своїх ворогів та ідейних супротивників Мисаїл бачить і серед православних, і серед католиків. Він уклінно просить Папу Римського прийняти Київську митрополію та її прихожан під свою опіку. Це звернення-прохання репрезентоване розгорнутим пасажем. За допомогою символіко-алегоричного тлумачення біблійних ідей і сюжетів говориться про шість

чесних і благородних справ, які свідчать про милосердя Бога до людей. Автор твердо переконаний у тому, що православні Великого князівства Литовського потребують милосердя, підтримки, опіки Папи, аби він дав їм хліб духовний і питво духовне, аби він звільнив їхні душі з темниці. Вони хворі, тому просять ліків у Папи, благають про втіху і хочуть, аби Папа ввів їх у дім Божий – Горній Єрусалим.

Загалом автор «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» постає свідомим і мислячим релігійним діячем, який усвідомлює церкву як єдине Тіло Христове. Відтак, він розвиває на основі цього ідею єдності православ'я і католицизму, ідею рівності всіх православних і католиків, представників усіх конфесій.

Для «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» Мисаїла характерним є використання стилю «плетіння слів», тяжіння саме до цієї традиції осмислення життя і його феноменів. По суті фактів у творі дуже мало, проте всі вони інтерпретуються у широкому контексті, з проникненням у їхню глибинну суть, в алегоричному та символічному аспектах. Фактично основа місія твору – створити величну похвалу Папі Римському, прославити його діяння з метою здобути собі прихильність. Загалом в описі постаті Папи Римського дуже багато елементів ідеалізації, перебільшень, що зумовлено суто приватним прагненням автора отримати прихильність Папи для того, щоб самому посісти посаду митрополита.

Для художнього стилю «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» Мисаїла характерні гра слів, високий рівень мистецької досконалості:

Всі ми святих і все святого великого
Бога призволенням дихаючи,
Сю епістолю посилаємо вашій святості,

Вселенському Папі, великому сонцю,
Всесвітньому світильнику, церковному світлу,
Всесвітлому і всесвятійшому отцю отцям
І всеначальнішому пастирю пастирям,
Блаженному Сиксту, святої Вселенської соборної
церкви такою вікарію найдостойнішому [82, с. 587].

Ідеалізуючи постать Папи Римського, автор реально значно перебільшує його чесноти, гіперболізовано звеличує справи, замовчує про те, що могло б нашкодити йому. Твір написано у піднесеному та глибоко емоційному стилі, на якому відчувається вплив традиції ісихазму. Очевидним є те, що автор добре знав тексти творів Отців Церкви, зокрема Симеона Нового Богослова та інших мислителів.

Як наголошує Ю. Пелешенко, «створення словесного орнаменту з певним «надзмістом» досягається автором послання також завдяки своєрідній словесній грі з числом чотири, яка у контексті твору набуває символіко-алегоричного значення з філософсько-теологічним підтекстом. Згідно з законами нумерології, число у космогонічних побудовах піфагорійців було центральним поняттям і мало онтологічне, гносеологічне та естетичне значення» [149, с. 660–661].

Сикст IV серед Пап Римських, які носили це ім'я, був четвертим. Тому Мисаїл називає його «четвероблаженний», що означає фактично – найбільш достойний серед цих чотирьох. Автор описує постать Сикста IV як джерело життя, основу духовних основ. Він згадує чотири всесвітньо відомі річки – Тигр, Геон, Фісон, Єфрат, які наповнюють землю водою. Так і чотири східні патріархи напоюють світ тим духовним ученням, без якого життя неможливе. Завершальним феноменом серед чотирьох є чотири Євангелія – складові Нового Завіту Біблії. По суті твір складається з кількох частин, кожна з яких починається панегіриком Папі Сиксту IV.

«Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» Мисаїла – це промовистий зразок високого риторства доби Пізнього Середньовіччя.

М. Грушевський наголошує, що це був один із небагатьох оригінальних творів того часу, «проба риторичної віртуозності, на яку могли спромогтися тодішні літературні сили» [57, с. 213]. Вчений акцентує увагу на тому, що подібним за стилем до «Посельство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» є твір «Посольство у справі Йона Глезни».

Обидва тексти свідчать про те, «наскільки се був стиль традиційний і затверділий в певних етикетних формах – в посольстві Мисаїла широко розпущений і доведений до гіперболізму, в посольстві Йони коротший, стисліший і більше здержаний» [29, с. 216].

Текст твору «Посольство у справі Йона Глезни» датується 1490 чи 1492 рр. Це також яскравий зразок величальної поезії епохи Пізнього Середньовіччя. Він представляє собою своєрідне послання, написане руськими князями, до Константинопольського патріарха. Головна місія «Посольства у справі Йона Глезни» – викласти прохання благословити і затвердити Йона Глезну на посаді київського митрополита. Конкретне ім'я Патріарха, до якого звертаються підписанти-автори, не називається. Так само не вказано й імен тих осіб, які цей лист підписали. Дата постановня твору також невідома. Основний текст супроводжується сімома приписками, які його доповнюють і розширюють.

Перша частина «Посольства у справі Йона Глезни» представляє собою піднесений панегірик на честь Вселенського православного Патріарха. Тут він називається «первостоятельним» за своїм церковним чином ієреєм після Ісуса Христа. Особливо підкреслюється те, що Патріарх є рівним за своєю владою з учнями й апостолами Ісуса Христа. Саме тому він має право відпускати гріхи тим, хто його просить про це. Автор «Посольство у справі Йона Глезни» звертається від імені князів. Усі вони Патріарха вважають

главою Східної Церкви, наставником і правителем її синів у всьому світі. Підписанти твору наголошують на тому, що влада Патріарха – духовна і всеохопна, що він – світильник усіх православних та їхній незаперечний духовний лідер. На думку підписантів твору, саме православний Патріарх несе у життя церкви спокій і впевненість. А також він наповнює увесь християнський світ життєдайними водами. Тому князі величають його піднесено й урочисто, називають «святійшим», «чистійшим», рівноапостольним, благословенним.

Українсько-литовська еліта рукою автора «Посольства у справі Йона Глезни» висловлює думку про те, що вони живуть у славі державі короля Казимира та тримаються віри православної. Це дуже важливий момент – утвердження і захист саме православної віри. По суті обстоювання православ'я є утвердженням власної національної традиції, прагненням зберегти її в часи відсутності української державності.

Після смерті митрополита Симеона (1488) українсько-литовська еліта обрала на його місце гідного наступника – Йона Глезну. Сам обранець, як говориться у творі, відмовлявся, вважаючи, що не достойний такої честі. Проте його вмовили, адже не було іншого настільки гідного і відповідного кандидата. Сам Господь Бог, як підкреслюється у творі, обрав Йона Глезну на це служіння. Акцентується увага на тому, що він це зробив з високою метою захисту православних від переслідувань католицького кліру, збереженням недоторканості православної церковної та релігійної традицій. Тож саме він покликаний узяти до своїх рук меч духовний і захистити православну віру.

Українсько-литовське панство уклінно просить патріарха відгукнутися і підтримати їхнього кандидата. Після того всі вони щиро зрадіють, адже митрополитом стане гідна особа й православна українська церква отримає достойного лідера і захисника. За це панство готове віддавати постійну хвалу щедротам Патріарха, звеличувати його і прославляти.

Незаперечним є те, що величальний і панегіричний твір «Посольство у справі Йона Глезни» був написаний українцем. Його мова – церковнослов'янська з яскраво вираженими впливами білоруської книжної мови. Крім того, у тексті відчувається живе народне мовлення українців. Вселенський патріарх Максим IV у 1492 р. відгукнувся на це прохання. Він благословив Йону Глезну на Київську митрополію. Той правив нею до смерті у 1494 р.

По суті «Посольство у справі Йона Глезни» являє собою своєрідну відповідь на «Посольство до папежа римського Сикста IV. От духовенства и от княжат, и панов руских, з Вилни року 1476 мьсяца марта 14 дня...» Мисаїла. Фактично спостерігаємо своєрідний діалог-дискусію між прихильниками і противниками ідеї Унії. Тоді у відповідь на звеличення Папи Римського було створено величну похвалу Константинопольському Патріарху. По суті це вже був початок гострої полеміки між православними і католиками у передчутті Унії.

Ще один уславлювальний твір доби Пізнього Середньовіччя – це «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею». Загалом він представляє собою самостійний витвір, який входить до складу Короткого Київського літопису. Очевидно, твір був написаний невідомим автором на межі 1514–1515 рр.

Головна місія «Оповіді про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» – описати, прославити і звеличити перемогу об'єднаного литовсько-польсько-українсько-білоруського війська на чолі з гетьманом Костянтином Острозьким над московським князем Василієм III Івановичем в Оршанській битві, яка відбулася 8 вересня 1514 р. У центрі твору перебуває велична постать славного українського князя Костянтина Івановича Острозького (бл. 1460–1530 рр.).

Костянтин Острозький – відомий магнат, патріот Литовсько-Руської держави, зокрема українських земель. Він обіймав посаду маршалка волинського, а також Брацлавського і Луцького старости. Костянтин

прославився тим, що послідовно провадив боротьбу за християнську православну віру. Він був одним із тих, хто доклав багато зусиль для збереження незалежності київської митрополії від московської. Костянтин Острозький надав підтримку київському митрополитові Йосифу II Солтану, коли той звернувся до короля Сигізмунда, просячи надати в 1511 р. привілеї для православних. Перед смертю митрополит Йосиф II Солтан доручив саме Костянтину острозькому опікуватися митрополією. Перемога Костянтина під Оршею сприяла тому, що було відмінено заборону короля Казимира будувати у Вільно нові православні церкви. Тобто, православна церква на цих теренах була захищена й отримала перспективи для свого розвитку.

Структурно «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» складається з двох частини. Перша – це опис битви, друга – похвала самому князеві Костянтину Острозькому. Насамперед на початку твору оповідається, що московський князь Василій III першим порушив ту присягу, яку він колись дав і підтвердив хресним цілуванням. Крім того, причиною війни стала неймовірна жадібність Василя III, який прагнув захопити чуже майно. Таку поведінку царя автор категорично засуджує, вважаючи суперечливою моральним і християнським нормам. Натомість Костянтин чинить зовсім інакше. Всі його дії за своїм морально-етичним характером є протилежними вчинкам Василя III і правильними: на відміну від царя Василя III, король Сигізмунд, названий у творі «великославним», тримає клятву і не відступається від неї за жодних обставин. Саме тому Бог йому допомагає і перебуває на його боці.

За наказом польського короля князь Костянтин Острозький рішуче виступає назустріч Василю, який уже наблизився до Дніпра. Польський король відправив туди свого найкращого і вірного воєводу, аби він захистив державу від Москви. Автор підтримує такий вибір короля, називаючи Костянтина Острозького славним і великоумним гетьманом. А також він звеличує його за те, що він талановитий і хоробрий воїн. По суті

репрезентовано образ ідеального підданого короля, котрий водночас виявляє і власну патріотичну позицію.

Саму битву під Оршею у творі «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» описано дуже коротко. Показано, як князь молиться Богу напередодні, просячи його допомоги і підтримки. Далі військо під проводом Острозького переходить Дніпро. Литовських воїнів на чолі з їхнім лідером автор порівнює з воїнами Александра Македонського, а самого Костянтина – з його полководцем Антиохом. Погоджуємося з думкою Ю. Пелешенка про те, що тут автор постає як істинний представник релігійно-риторичного типу мислення [149, с. 670]. Він цитує слова пророка Ісайї, який говорив, що справедливий прожене несправедливих, а ті, хто примножують зло і неправду в цьому світі, проллють кров і будуть покарані. Саме тому Бог дарує перемогу Костянтину і карає Василя III. Головний герой твору – Костянтин Острозький – також порівнюється зі старозавітним Авієм, індійським царем Пором, вірменським Тигранісом. Книжник навіть пише про те, що він дійсно гідний правити Божим градом – Єрусалимом, а це надзвичайно висока похвала.

Загалом стиль та ідейно-тематичне спрямування твору «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» дуже споріднені з поетикою «Слова о полку Ігоревім». Як правдомірно наголошує Ю. Пелешенко, «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» написана з яскраво виражених «загальнолитовських» патріотичних позицій, хоча автором цього твору міг бути українець або білорус.

Факт створення похвальних слів видатним особам сучасності, зосібна Вітовту і Костянтину Острозькому без намірів їх канонізації, свідчить про певну зміну пріоритетів у середньовічній «картині світу» українського і білоруського суспільства XV – початку XVI ст. Це виявилось ще у ледь помітному зміщенні акцентів у межах історичного часу із сакрального в бік профанного. Історичний час поволі секуляризується і певною мірою стає частиною біографії героїв похвал» [149, с. 671].

Специфічний концепт героя, тобто людини, на честь якої складається похвала чи якій присвячується твір, представлено у творі Юрія Дрогобича (Котермака) «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича із Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету». У вступі до тексту вміщено поетичну похвалу Папі Римському Сиксту IV. Саме вона фактично репрезентує продовження традицій панегірично-величальної літератури доби Середньовіччя. Хоча написаний твір цілком у душі нових гуманістично-ренесансних тенденцій.

Юрій Дрогобич народився і виріс в українському місті Дрогобич. Отримав блискучу на ті часи освіту, навчаючись у Львові, Кракові, Болоньї. Протягом 1481–1482 рр. обіймав посаду ректора Болонського університету, пізніше викладав медицину й астрономію у Краківському університеті. Тут його лекції слухав майбутній першовідкривач будови сонячної системи Микола Коперник. Перу Юрія Дрогобича належать такі трактати, як «Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 року» (1478), «Прогностична оцінка поточного 1483 року» (1483), «Трактат із шести розділів про затемнення» (1490).

Особливий інтерес становить поетична похвала Папі Римському, вміщена на початку другого трактату автора – «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича із Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету». Насамперед ця похвала витримана у душі нових гуманістичних тенденцій, які були притаманні тогочасній європейській, в тому числі й українській літературі.

У цій поетичній похвалі спостерігаємо високе поцінування людського розуму, обстоювання думки про те, що саме він може пізнати й усвідомити всі таємниці світу. Автор безпосередньо проектує ідею розуму, інтелекту на постать свого героя, вважаючи цю рису такою, що притаманна Папі Римському Сиксту IV. Також бачимо переконаність Юрія Дрогобича у тому, що людина може використати можливості свого розуму пізнавати навколишній світ для свого блага. Саме людський розум мислитель вважає

головним показником істинності. Також він, на думку Юрія Дрогобича, є рушієм суспільного розвитку й історичного прогресу.

Як наголошує В. Литвинов, Ю. Дрогобич «торкався проблеми співвідношення небесного і земного світів і вирішував її у душі неоплатонівської ідеї космічної любові, якою, гадав, сповнений Всесвіт. Поруч із християнським Богом у творах мислителя фігурують інші надприродні сили, які втручаються в хід історичних подій і впливають на їх перебіг» [117, с. 14].

Юрій Дрогобич пише у своїй присвяті Папі Римському:

Дні, коли Марс запанує, коли буде мир, ти побачиш,

Де, у якому краю треба чекати чуму.

Місяця й Сонця затемнення – знак для державця зловісний.

Ці та інші дива хочемо тут показати [185, с. 33].

Головною рисою людини, наприклад Папи римського Сикста IV, Юрій Дрогобич уважає добродетельність. Саме завдяки цій рисі йому вдалося так близько наблизитися до Бога. Тобто, у заслугу Папі ставляться фактично його особисті риси і характеристики, що визначає суто гуманістичний й антропоцентричний підхід до оцінки людини. Через такі ідеї праці Юрія Дрогобича користувалися великою популярністю в тогочасних європейських колах, зокрема італійських, німецьких, угорських польських. Відомо, що його трактати переписував для себе німецький учений-гуманіст Гартман Шедель. Захоплювався творами Дрогобича й німецький історик Густав Гельман.

Загалом творча спадщина Юрія Дрогобича є важливим внеском в утвердження гуманістичних ідей в Україні та Європі. Його правомірно називають фундатором українського гуманізму. Дрогобич підтримував справу книгодрукування, гостро критикуючи тих, хто намагався використати її виключно для власної слави і почестей. Сам він наголошує Папі Римському, що пише свій твір заради користі для людства:

Більшість тепер виставля напоказ свої праці, святотече,

Дбаючи щонайпильніш про честолюбство та зиск.

Я ж мої книги у світ випускаю з єдиним бажанням:

Хай буде користь від них роду людському в житті [185, с. 32–33].

Юрій Дрогобич характеризує Папу Римського як таку особистість, котра всіляко підтримує книговидання і безкорисливе ставлення до книги, усвідомлюючи її значущість. Це є високою позитивною характеристикою на честь святого отця. Автор закликає Папу Римського:

Будь же прихильним до книги: вона допоможе пізнати

Те, що невдовзі гряде [185, с. 33].

Папа прислуховується до порад Дрогобича, про що свідчить прихильне ставлення автора до свого героя.

Власне визнання значущості постаті Папи Сикста IV Юрій Дрогобич акцентує таким чином:

...для тебе нема таїни у підмісячнім світі [185, с. 33].

Тобто, він здатний пізнати все у навколишньому житті. Таким чином підноситься ідея вибраності Папи Римського Сикста IV, обґрунтовується його особлива роль у житті народу.

Автор «Прогностичної оцінки поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича із Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету» наголошує, що дуже добрим знаком є те, що Сикст IV народився у той момент, коли Сонце, Венера й Юпітер були розташовані в одну лінію. Саме завдяки такому розташуванню планет він досягнув значних висот у житті:

Ти досягнув завдяки своїй зірці найбільшої цноти –

З тої причини усі мають за бога тебе.

Певно, любов'ю Венери й Юпітера стиснене, Сонце

Правити світом тебе й настановило колись [185, с. 33].

Як бачимо, Юрій Дрогобич яскраво окреслює свою суто гуманістичну позицію. На його думку, Папа зайняв свій престолі не з волі Бога, а виключно через щасливе розташування зірок у день його народження, тобто через випадок. Характерною рисою поетичної посвяти є те, що автор характеризує

і звеличує образ Папи Римського, використовуючи у тексті античні образи. Також культивує першим із українських митців строфіку давньоримських й давньоеллінських віршів. Піднесення і прославлення постаті Папи Римського Юрієм Дрогобичем репрезентує ідею переорієнтації руського літературного світогляду від середньовічного богопізнання й антропоцентризму до усвідомлення людини й антропоцентризму.

Автор пише:

З ласки Господньої все ти вже маєш, от тільки Зірка
Роки продовжить тобі [185, с. 33].

Така констатація свідчить про те, що Юрій Дрогобич зближує Бога з людиною, відкрито і сміливо говорить про їхню однакову участь у житті народу. Прикладом такої особистості він вважає насамперед Папу Римського.

Також посередництвом постаті Папи Римського автор репрезентує своє бачення завдань і ролі письменника й ученого:

Обшири неба для наших очей незбагненно великі;
Розумом легко, проте, можемо їх осягнути! [185, с. 33].

Загалом поетична присвята і похвала Папі Римському Сиксту IV містить яскраво виражені гуманістично-ренесансні тенденції. По суті цей поетичний уривок звернений і на виховання нової особистості – персони з яскраво вираженими рисами індивідуальності, відданості суспільному благу, доброчесності. Цим Юрій Дрогобич утверджує ідею морального виховання.

Загалом погоджуємося з думкою В. Литвинова про те, що «найважливішим досягненням українських мислителів епохи Відродження було утвердження ідеї історичного процесу, який розумівся як прогрес духовних і політичних форм суспільного життя – моралі, правових і державних інститутів, знання тощо. Високоосвічені люди свого часу, вони, цінуючи понад усе мудрість, розум, знання, світську освіту, практицизм, уважали їх головною рушійною силою історичного розвитку і суспільного прогресу. Ці свої переконання вони потверджували протягом усього життя» [117, с. 208].

Фактично Ю. Дрогобич розвинув новий для того часу погляд на історію та роль у ній особистості. Він, подібно до мислителів-гуманістів, бачить історичний процес не як втілення певного Божественного плану, а як результат діяльності людських особистостей, їхніх дій та учинків. Таким активним учасником історичного процесу він представляє Папу Римського Сикста IV. На зміну традиційним провіденціалізму і визначеності прийшли світоглядні орієнтири щодо залежності історичного перебігу від людей, зокрема очільників церкви і держави. Їхні приклади вважалися засобами виховання нового покоління.

Юрій Дрогобич (Котермак) у складі твору «Прогностична оцінка поточного 1483 року» створив зразок так званої опосередкованої похвали, в якій звеличив постать Папи Римського Сикста IV шляхом написання поетичної присвяти йому й акцентування уваги на його особистій значущості в історії народу.

Висновки до розділу 3

Величально-панегіричні твори доби Пізнього Середньовіччя засвідчили творчі пошуки і здобутки літератури означеного періоду, її прагнення вийти за межі існуючого канону і репрезентувати новаторське бачення та розуміння життя. Ця література стала відповіддю на виклики часу, представленням інтеграції руського письменства в європейський культурний простір.

Окрема й оригінальна сторінка величальної поезії – твори відповідного жанру митрополитів Кипріяна і Григорія Цамблака. Ці літературні тексти дали художньо-естетичні відповіді на нові мистецькі вимоги епохи східноєвропейського Передвідродження, вступивши з ним у діалог і співзвучність. Хвалебні твори Кипріяна і Григорія Цамблака стали одними з перших в історіях східнослов'янських книжностей, що були написані в емоційно-експресивному стилі «плетіння словес».

Мистецький світогляд Кипріяна кореспондує з мислинневими засадами і стилем письма представника Тирновської літературної школи патріарха Євтимія. Загалом авторська позиція Кипріяна представляє собою позицію вчителя і наставника пастви, сила якої підтверджується інтегрованими у текст мотивами особистих переживань. Вони часто стають визначальними і переростають у загальнодержавні та глобальні суспільно-політичні проблеми. Тексти його творів характеризуються простотою мови і стилю, діалогічністю форми, конкретністю і визначеністю викладу матеріалу й думок.

Показовим зразком величальної спадщини Кипріяна є «Служба» на честь святого митрополита Петра Ратенського. Твір витриманий у традиціях урочистих церковно-службових піснеспівів, місія його визначається створенням похвали святому. Автор досягає переконливості також за допомогою висловлення особистого ставлення до святого Петра, вираження своїх емоцій стосовно переживань щодо складного шляху подвижника. Він

прагне осягнути суть феномену святості на прикладі життя і подвигу Петра Ратенського.

Авторські інтерпретації образів святих показано в хвалебних творах Григорія Цамблака, зокрема «Служба Іоанну Новому Сучавському» «Служба Стефану Дечанському», «Служби св. Параскеві (Петці) Єпіватській (Тирновській)», «Похвальне слово митрополиту Петру», «Надгробне слово митрополиту Кипріяну», «Похвальне слово Євтимію Тирновському». Фактично Григорій Цамблак витворив вірші високого мистецького рівня, що стали яскравим зразком тогочасної духовної творчості, яка чинила вплив на емоції та настрої читача. Величальні славні книжника репрезентують суттєвий внесок їх автора у розвиток літератури і музично-співацького мистецтва в Україні. Відтак, його правомірно вважають фундатором так званого болгарського наспіву, який був названий «Цамблачен» і широко побутував на українських землях.

Панегірична творчість Пізнього Середньовіччя заприявлює зміни у моделі образу книжника, першочерговим завданням якого стає збереження і розвиток літературних традицій у нових суспільно-політичних і культурних умовах. Така новаторська для літератури модель образу автора постає у «Слові о Лазаревѣ воскресеніи». Незважаючи на те, що ім'я автора є невідомим, його життєва позиція, світоглядні засади, художні принципи, усвідомлення своєї епохи є яскраво вираженими і промовистими. По суті це – урочистий і піднесений величальний твір на честь Ісуса Христа – Спасителя.

Для моделі образу автора у «Слові о Лазаревѣ воскресеніи» притаманні такі риси, як мудрість, знання попередньої традиції, канонічної літератури, а також самостійність мислення, власні інтерпретації матеріалу, бачення тогочасної доби, прагнення спроектувати осмислюваний сюжет до потреб часу.

«Слово о Лазаревѣ воскресеніи» ґрунтується на ремінісценціях із апокрифічного Никодимового Євангелія і «Слова» Єпифанія. Проте твір є самостійним по відношенню до них. Сюжетна канва про «страсті Христа» і

воскресіння Лазаря стали авторською основою для осмислення складних етичних і моральних питань його часу. Новаторство автора полягає і в тому, що він представив епідейктичну промову – твір, який вийшов за межі ораторського жанру, заявивши власні глибоко специфічні риси. Насамперед його особливості зумовлюються включенням у текст апокрифічних мотивів, жанровим синкретизмом і мозаїчністю. Автор спроектував постаті біблійних пророків на руських князів, закликавши їх об'єднати свої зусилля у боротьбі з татарами.

Так у творі «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» було актуалізовано визначальну для суспільно-політичного життя Русі ідею єдності, визнання, що саме її занепад призвели до того, що сильна колись держава стала здобиччю ворогів. Крім того, автор «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» ставить питання про необхідність єдиного руського лідера, здатного виступити на чолі об'єднаних сил.

По суті місійне значення «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» полягає в утвердженні церковної проповіді нового типу і характеру, спрямованої на виконання як релігійно-церковних, так і суспільно-політичних функцій. Анонімний автор «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» дав релігійно-героїчне трактування теми згідно із запитамі його часу. Він мислить творчо і повному. Модель його образу репрезентує одного з найдавніших творців релігійної традиції, що була дуже відмінна від церковної, справивши суттєвий вплив на подальший розвиток книжної літератури та усної народної словесності.

Поетичні величальні твори на честь видатних осіб складають специфічну сторінку в історії гімнографії доби Пізнього Середньовіччя. Їх місія полягає у прославленні конкретних осіб у контексті суспільно-політичного та історичного буття України без спроби їх канонізації. По суті це звеличення людей світських, які відігравали важливу роль у державному і церковному житті.

Промовистим зразком українсько-білоруської панегіричної творчості є анонімний твір «Похвала Великому князю Вітовту». Текстові притаманні риси піднесеності й урочистості. Автор не веде мови про смерть героя, а показує його визначну діяльність в історії Литовсько-Руської держави. По суті твір репрезентує собою звеличення й узагальнення державних і політичних здобутків князя Вітовта, що зумовлює створення образу ідеального володаря – на вершині влади і сили. Не зважаючи на те, що у творі йдеться про визначну історичну постать, конкретні реальні факти не подаються. Натомість книжник репрезентував власну художньо-естетичну інтерпретацію постаті державного діяча.

Відтак, це твір суто літературний, в якому історична достовірність для автора взагалі не є важливою. А реальні факти він використовує виключно для того, щоб мати матеріал для художніх інтерпретацій. В основі «Похвали Великому князю Вітовту» лежить популярний для панегіричної гімнографічної творчості «топос звеличення», тому багато рис характеру князя є перебільшеними і навіть надуманими.

Звеличення церковної особи у панегіричному ключі представлено у творі отця Іоанна «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV». Текст був підписаний п'ятнадцятьма світськими і духовними особами Великого князівства Литовського. Це свідчить про популярність ідеї унії, її підтримку широкими церковними колами. Така тенденція була зумовлена падінням впливу Константинополя та піднесенням і посиленням влади Риму. Чинячи супротив ідеї унії, багато тогочасних церковних і суспільних діячів сприйняли текст «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» не як оригінал, а як фальсифікат. Насамперед ті письменники, які виступали противниками унії. Натомість її прихильники вважали текст «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» оригінальним і всіляко сприяли його поширенню.

Автентичність пам'ятки «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» нині доведена остаточно. Головним доказом на користь її оригінальності є зміст, його повна співзвучність із духовним і церковним контекстом часу, кореспондування з літературним процесом, відповіді на виклики доби, порушення болючих і актуальних питань і проблем.

«Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» Мисаїла за жанром твір синкретичний, в якому поєдналися риси послання-епістолиї, панегірика на честь Папи Римського Сикста IV, релігійно-богословського трактату і навіть історичного тексту. Для світогляду твору характерний глибокий містицизм, осмислення сутнісних питань православної теології, пошук дотичностей із католицькою христологією, розуміння незгод між православними і католиками як тимчасових і випадкових, що треба подолати. Так автором утверджується та художньо обґрунтовується ідея унії, яка відтворює первісне єдине християнство.

«Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» написано у стилі «плетіння слів», згідно з цією традицією осмислення життя і його феноменів. Тут мало історичних фактів, проте всі вони коментуються у широкому культурному контексті, пояснюються у символічно-алегоричному аспектах. Своє завдання автор вбачає у створенні величної похвали Папі Римському, прославленні його діянь із метою здобути собі прихильність. Постать Папи Римського у творі ідеалізовано, багато рис його характеру перебільшені, вчинків – прикрашено. Це було зумовлено приватним прагненням автора отримати його прихильність для того, щоб обійняти посаду митрополита. Твір написано у піднесеному та глибоко емоційному стилі, відчувається вплив традиції ісихазму.

У відповідь на прославлення Папи Римського з'явився твір, у якому звеличується постать Константинопольського Патріарха, – «Посольство до Йона Глезни». Цей яскравий зразок величальної творчості епохи Пізнього

Середньовіччя представляє собою своєрідне послання, звернення руських князів до Константинопольського патріарха. Головна місія «Посольство до Йона Глезни» – прохання благословити і затвердити Йона Глезну на посаді київського митрополита.

У творі не названо конкретне ім'я Патріарха, до якого звертаються дописувачі. Проте його називають «первостоятельним» за своїм церковним чином ієреєм після Ісуса Христа. Наголошується на тому, що Патріарх є рівним за своєю владою з учнями й апостолами Христа, його влада – духовна і величезна, він – світильник усіх православних, духовний лідер. По суті це є утвердженням і захистом православної віри. Фактично це вже був початок гострої полеміки між православними і католиками у передчутті Унії.

Звеличенню світської особи присвячено величальний твір доби Пізнього Середньовіччя «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею». Це самостійний твір анонімного автора у складі Короткого Київського літопису. Головна його місія – опис, прославлення і звеличення перемоги об'єднаного литовсько-польсько-українсько-білоруського війська на чолі з гетьманом Костянтином Острозьким над московським князем Васиєм III Івановичем в Оршанській битві 8 вересня 1514 р. Саму битву описано стисло, а головна увага звернена на постать головного героя, акцентовано на його релігійності, особистій сміливості, порядності. Литовсько-руських воїнів на чолі з їхнім лідером автор порівнює з воїнами Александра Македонського, а самого Костянтина – з його полководцем Антіохом.

Автор «Оповіді про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» мислить і коментує образ головного героя Костянтина Острозького у релігійно-риторичному ключі. Він порівнює його зі старозавітним Авієм, індійським царем Пором, вірменським Тигранісом, пише, що він гідний правити Божим градом – Єрусалимом.

Загалом факт створення похвальних слів видатним особам сучасності, зокрема Папі Римському, Константинопольському патріарху, князям Вітовту

і Костянтину Острозькому без намагань їх канонізації є свідченням поступової зміни пріоритетів у середньовічному мисленні, еволюції від релігійного до світського світовідчуття. Ці твори репрезентують те, що на зміну домінуванню сакрального поступово приходить профанне, історичний первень набуває все більш яскраво виражених рис секуляризації.

Юрій Дрогобич (Котермак) є автором опосередкованої похвали, в якій у гуманістичному й антропоцентричному дусі звеличується і підноситься постать Папи Римського Сикста IV через написання поетичної присвяти йому. Така похвала вміщена на початку трактату «Прогностична оцінка поточного 1483 року». Тут акцентується увага на таких особистих рисах героя, як активна участь в історичному процесі, інтелект, розум, усвідомлення значущості книги. Це тип просвіченого Папи Римського, якому автор доводить те, що досяг своєї життєвої вершини не завдяки Божій Волі, а завдяки власним рисам характеру і щасливій миті народження.

ВИСНОВКИ

Література доби Пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – середина XVI ст.), зокрема створена у цей час ораторсько-проповідницька проза та величальна поезія, складають важливу художню сторінку книжності означеного періоду – часів збереження і консервації літературних, культурних, релігійних, державних і суспільно-політичних традицій і цінностей доби Київської Русі. Проте цей історико-літературний матеріал у сучасній літературознавчій науці залишається мало дослідженим і недостатньо прокоментованим.

Насамперед потребують ґрунтовного вивчення питання генези та особливостей ідейно-тематичного спектру, художньої специфіки ораторсько-проповідницької та панегірично-величальної літератури.

За традицією, що складалася ще в XIX ст., переважна більшість учених визначають цей етап у розвитку національної культури, зокрема літератури, як несприятливий для її творення і розвитку. Складний, синкретичний і багатогранний характер означеної епохи потребує комплексного і системного підходу до її вивчення, насамперед детального з'ясування історико-літературних обставин творення, а також суспільної місії літератури Пізнього Середньовіччя. Адже ця книжність відзначалася особливою вагомістю та впливовістю в часи бездержавності Русі-України.

Література Пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – середина XVI ст.) інтерпретується вченими в основному як доба, в яку не відбулося особливо значущих нових відкриттів, не з'явилися нові здобутки у царині жанровій, ідейній, сюжетній, образній. Водночас дослідники наголошують на важливій і подвижницькій праці русько-українських книжників, мета якої полягала у збереженні та відродженні спадщини Київської Русі. Варто наголосити, що детальне вивчення окремих аспектів епохи свідчить і про факти творення у ній нових літературних феноменів. Власне, оцінки

попередників у ХІХ–ХХ ст. базувалися на тогочасних досягненнях історико-літературної науки.

Наприклад, недостатнє поцінування цього історико-літературного періоду було зумовлене відсутністю тих знань, методологій і стратегій, які моделюють сучасний науковий пошук і дають змогу робити нові відкриття і висновки. Модерні літературознавчі, філософські, культурологічні та інші пошуки дають підстави говорити про особливу місію пізньої середньовічної книжності, її специфічну роль у процесі національного самовизначення і творення художньої дійсності згідно з вимогами і становищем українського народу на той час.

Саме книжність означеного періоду була тісно інтегрована в тогочасний європейський простір на рівнях не тільки духовному, ідейному, а й геополітичному, державницькому, входячи до складу Литовсько-Руського князівства. Це значною мірою впливало на формування тематичного контексту книжності й усвідомлення нею власної місії.

Особливість української літератури доби Пізнього Середньовіччя полягала у тому, що вона перебувала у складі православного слов'янського метаписьменства, розвиваючи його традиції, адаптуючи їх до власних і творячи національну специфіку. Відтак, більшість постатей і пам'яток цього періоду належать кільком літературам, що підтверджує європейську інтегрованість української книжності, репрезентує формування у ній багатоконтекстуальності та багатоконфесійності – рис, які стануть визначальними для доби Ренесансу (Відродження). По суті у надрах епохи Пізнього Середньовіччя присутні риси передвідродження.

Багато подібних елементів містять українські та білоруські пам'ятки цього часу. Варто наголосити, що у складі Литовсько-Руської держави її культурні домінанти творила руська спадщина. Книжність цих часів продовжує традиції попередньої епохи, використовуючи монументальний та орнаментальний стилі, проте посилюється та яскравіше виявляється позиція автора, його індивідуальне усвідомлення описуваних феноменів.

У цей час значно активізуються зв'язки Русі-України із Західною Європою, країнами православного сектору. Головним їхнім виявом став феномен другого південнослов'янського культурного впливу, промоторами якого на теренах Русі-України були митрополити Кипріян, Григорій Цамблак, Йосиф І Болгаринович.

Для книжного контексту другої половини XIII – середини XVI ст. притаманним є поширенням різних течій, зокрема богомилства й ісихазму. В руській книжності він репрезентував вияви другого південнослов'янського впливу. Натомість у тогочасній культурі загалом це було східноєвропейським передвідродженням. У літературі другої половини XIV – першої половини XV ст. набуває популярності емоційно-експресивний стиль «плетіння словес», який став виявом впливів болгарської Тирнівської школи. Він характеризується увагою до внутрішнього світу людини, її психології, емоцій, відчуттів, гуманістичними тенденціями. Зокрема, це знайшло своє відображення в еволюції творчої спадщини митрополитів Кипріяна і Григорія Цамблака.

Наукові стратегії інтерпретації ораторсько-проповідницької прози і величальної поезії другої половини XIII – середини XVI ст. визначаються науковими концепціями, згідно з якими вчені коментують і пояснюють загальний контекст цієї книжності.

Одна з перших наукових стратегій інтерпретації літератури доби Пізнього Середньовіччя була розроблена І. Франком. Учений наголошував на залежності процесу творення книжності цього часу від формування української народності, становлення її як нації. С. Єфремов характеризував ці часи дуже вузько, вбачаючи в них занепад літератури. У науковій стратегії М. Грушевського основним є акцентування уваги на ролі та значенні середньоболгарського літературного відродження в Україні, тому впливові, який він здійснив на формування ораторсько-проповідницьких і панегіричних творів.

Д. Чижевський наголошував на важливості тогочасних політичних змін, входженні Руси-України до складу Литовсько-Руської держави, наповненні старої літературної традиції новими віяннями з Візантії та Заходу. Особливо вагому роль у генезисі, еволюції жанрів та формуванні художньої специфіки ораторсько-проповідницької й величальної літератури вчений відводить болгарському впливові на чолі з Євтимієм Тирнівським, поширенню його ідей митрополитами Кипріяном і Григорієм Цамблаком.

Суттєвим є внесок російського дослідника Д. Лихачова у вивчення книжної спадщини цього періоду, зокрема ораторсько-проповідницьких і величальних творів. Він характеризує книжність другої половини XIII – першої половини XVI ст. як таку, що мала яскраво виражені риси Передвідродження. Суть останнього полягала у відкритті людини, насамперед у сфері емоційній, що впливало на вибір жанрів і художню специфіку. Вчений акцентував увагу на феномені стилю «плетіння слів», який був популярним у ораторсько-проповідницьких і хвалебних творах цього періоду.

У працях учених кінця XX – початку XXI ст. уже значно більше уваги приділяється книжності доби Пізнього Середньовіччя. Тут наявний аналіз окремих аспектів деяких творів ораторсько-проповідницьких і панегіричних, зокрема їх генезису та художньої специфіки. В. Шевчук писав про спадкоємність традицій Раннього, Високого і Пізнього Середньовіччя, неможливість їх роз'єднувати. Серед письменників другої половини XIII ст. В. Шевчук називає київського митрополита Кирила і киянина Серапіона, творчість яких репрезентує основні риси доби.

Основний внесок у вивчення літератури доби Пізнього Середньовіччя зробив Ю. Пелешенко, який одним із перших дав системний і розгорнутий аналіз книжності окресленого періоду. Вчений обґрунтував тезу про спільність текстів для всіх православних слов'янських народів, акцентував на ролі у творенні культури і літератури цього часу вихідцями з Болгарії Кипріяном і Григорієм Цамблаком, греками – київськими митрополитами

Теогностом, Фотієм, Ісидором. У тогочасному книжному контексті Ю. Пелешенко виділяє такі вагомні твори, як «Слово о Лазаревѣ воскресеніи», ораторсько-учительні твори Серапіона Володимирського, Кирила II, Максима, Петра Ратенського. Ю. Пелешенко наголошує на особливій ролі другого південнослов'янського впливову, фундаторами якого називає Кипріяна і Григорія Цамблака. Він акцентує на вагомій художній ролі таких творів доби Пізнього Середньовіччя, як «Посольство від Мисаїла до папи Римського Сикста IV від духівництва, і від князів, і від панів руських» (1476) отця Іоанна з поставленою тут проблемою єдності Церкви, «Посольство у справі Йона Глезни» (епістоля, зразок емоційно-експресивного стилю).

Наукова стратегія Л. Левшун щодо східнослов'янської книжності XIII–XV ст. засновується на характеристиці її як специфічної доби, позначеної серйозними політичними зрушеннями і змінами. Незважаючи на занепад державності та іноземне поневолення, ця література зберігала попередні здобутки і розвивалася, шукаючи нові шляхи. У цей час киеворуські ідеї теоцентризму і христоцентризму трансформуються, прямує до поступового формування антропоцентризму і більшого вираження індивідуальних людських рис і особистісних характеристик.

П. Білоус виділяє період української літератури Пізнього Середньовіччя, окреслюючи його другою половиною XIII– першою половиною XVI ст. Він наголошує на ролі та значенні у процесі формування цієї літератури другого південнослов'янського впливу.

Суттєвий внесок у вивчення літератури Пізнього Середньовіччя зробили автори 1-го тому «Історії української літератури» «Давня література» (X – перша половина XVI ст.) (2014), зокрема Ю. Пелешенко, перу якого належать відповідні розділи. В новій академічній історії літератури окремо виділяється період Пізнього Середньовіччя, значну частину якого складають ораторсько-учительна проза і гімнографія другої половини XIII– першої половини XVI ст. Зокрема, тут аналізується творчість Серапіона Володимирського, київських митрополитів Григорія Цамблака,

Кипріяна, Фотія (Монемвазійського), Ісидора, Іоанна, Спиридона, Йосифа II Солтана, а також анонімні твори «Похвала Великому князю Вітовту», «Посольство у справі Йона Глезни», «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею».

Попередні дослідження вченими окремих аспектів у галузі вивчення ораторсько-проповідницької прози і величальної поезії доби Пізнього Середньовіччя поставили на порядок денний необхідність чіткого визначення цих жанрів із точки зору їх історико-літературної значущості. Пропонуємо власні дефініції.

Ораторсько-проповідницька проза доби Пізнього Середньовіччя – це синтетичний жанр літератури, який поєднав, адаптувавши їх до потреб і вимог свого часу, візантійські, болгарські та києворуські ораторсько-проповідницькі традиції. Характерною рисою пізньої середньовічної ораторсько-проповідницької прози було використання стилю «плетіння словес» й культивування тем покаяння, усвідомлення монголо-татарської навали як кари за гріхи.

Величальна поезія доби Пізнього Середньовіччя – це поетичні твори, присвячені видатним особистостям чи подіям, написані у стилі емоційно-експресивному, адаптовані до потреб церкви і суспільства.

Ораторсько-проповідницька проза доби Пізнього Середньовіччя виконала вагомую історичну й літературну місію, підтвердивши розвиток русько-українського письменства в часи навали монголо-татар. Крім того, вона засвідчила націєтворчі стратегії книжного мислення, усвідомлення літературою своєї нової місії у нові часи – місії скарбниці національної традиції.

Парадигма ораторсько-проповідницької прози означеного періоду визначається:

– творчістю Серапіона, який створив масштабний образ вітчизняної трагедії у своїх проповідях;

– спадщиною київських митрополитів, які, не зважаючи на їхнє походження, творили контекст русько-української літератури;

– творами Григорія Цамблака – одного з перших фундаторів стилю «плетіння слівес» у національному письменстві.

Проповідницька спадщина Серапіона розкриває образ вітчизняної русько-української трагедії у контексті осмислення теми «кар Божих», трактуванні трагічної навали на Русь загарбників як покарання за переступ Божих Заповідей. Твори Серапіона – це ідейна цілісність, основний вектор якої визначається утвердженням християнства і патріотизму. У процесі еволюції творчості Серапіона спостерігається розвиток таких рис, як художність, простота, зрозумілість, ритмічна організація мови, відповідність жанру канонічної агіоєтографії та вимогам монументального стилю.

Також еволюційний характер творчості Серапіона зумовив визначення двоадресної спрямованості його проповідей, розрахованих на мирян і ченців. Своім головним адресатом-паствою книжник вбачає увесь народ Русі, застерігаючи його від гріховного падіння, закликаючи увірувати у Христа. Продовжуючи традиції Іларіона Київського, Теодосія Печерського, Нестора, Серапіон утверджував ідею незалежності руської церкви від Візантії, виступав за універсалізацію її теологічної доктрини.

Художня специфіка творчості книжника Серапіона характеризується присутністю монументального образу вітчизняної трагедії, який еволюціонує з трагедії індивідуальної, суть якої полягає у порушенні заповідей Божих.

Концептуальний простір творчості київських митрополитів має русько-український характер. Його місія полягає у збереженні книжних традицій і набутків Київської Русі у часи і після монголо-татарської навали. Крім того, творчість київських митрополитів репрезентує формування літератури, спрямованої на розвиток українських художніх концептів у інтегрованості з творчістю Литви, Польщі, інших слов'янських держав. Ідейне спрямування і художня специфіка творчості київських митрополитів визначається характером епохи Пізнього Середньовіччя, часами монголо-татарської

навали та утвердженням буття митрополичої Русі, прагненням зберегти її державний статус, власну культурну, літературну, духовну традиції.

Концептуальний простір митрополичої творчості мав значення літературне, духовно-церковне і суспільно-політичне, націстворче. Визначальними художніми ідеями цього простору є ідея спасіння Русі, її церкви від поганих. Проповідницька спадщина митрополитів репрезентує консолідуючу і ведучу місію русько-української православної церкви у Великому князівстві Литовському і на підвладних Польщі національних територіях. Також книжна спадщина київських митрополитів виявляє діяльність церкви у сфері літературно-суспільній, репрезентує високий рівень регіонального патріотизму. Проповідницька спадщина очільників київської митрополії представляє не лише розвиток і збереження українсько-руської літератури, а й подальше формування у ній ідеї власної державності.

Еволюція митрополичої спадщини показує формування і розвиток жанрів та ідей. Зокрема, в ораторсько-проповідницьких творах зауважуємо елементи публіцистичного стилю, зумовлені актуальними суспільно-політичними питаннями у них. Так, Кирило II у своїй проповідях визначив дієвість християнських норм на Русі. Він категорично критикував будь-які прояви старих язичницьких звичаїв, акцентував увагу на ідеї руської церкви, говорив про духовну і навіть державну місію руських священників. Кирило II удосконалив жанр проповіді, наповнивши її актуальними для свого часу ідеями. Він – один із перших книжників, який осмислив у своїх проповідях причини падіння Русі, а також вказав шляхи до їх вирішення.

Наступником Кирила на митрополичій кафедрі став грек за походженням Максим. Його літературна спадщина близька ідейно-тематично до руського літературного контексту, а жанрово поєднує риси традиційної візантійської проповіді та її здобутків у Русі-Україні.

Петро Ратенський працював у новому жанрі проповіді-епістолії. Головний концепт його шести епістолій – звеличення Матері Божої, яка втілює в собі ідею Матері Христа і матері-Вітчизни – Русі-України, маючи

яскраво виражені суто національні риси. Творча спадщина св. Петра Ратенського, як і його церковно-суспільна діяльність свідчать про тривалість традицій ораторсько-проповідницької прози і безперервність розвитку українського письменства доби Пізнього Середньовіччя.

Після Петра митрополиту кафедру посів грек Теогност, який перебував на ній 25 років. Жанрово й ідейно його проповіді належать до національного духовного простору. У повчаннях, грамотах-посланнях митрополита київського Олексія Б'яконта ставиться питання утвердження православної віри і русько-української церкви.

Синтетичну літературну спадщину Кипріяна представляють твори різних жанрів, зокрема житія, послання, повчання, хвалебні твори. Заслугою митрополита Кипріяна є перенесення традицій болгарської Тирнівської літературної та гімнографічної школи в Русь-Україну. Він є автором першого агіографічного твору в емоційно-експресивному стилі «плетіння словес», першої служби за Єрусалимським уставом у Київській митрополії.

Загалом творчість київських митрополитів окреслює діяльність церковних очільників у сфері літературно-суспільній, що свідчить про високий рівень регіонального патріотизму, розвиток і збереження українсько-руської літератури, формування у ній ідеї власної державності.

Еволюція творчої спадщини і духовні вектори творчості Григорія Цамблака – це приклад нового типу книжності, характерними рисами якої є впливи болгарської Тирнівської літературної школи, ідеї ісихазму, емоційно-експресивний стиль. Проповіді Григорія Цамблака поділяються на три групи: тексти, присвячені репрезентації вагомих подій, пов'язаних із діяльністю Ісуса Христа та Матері Божої; слова, приурочені до днів пам'яті святих; слова і бесіди, присвячені питанням моралі. Автор розвинув і доповнив киеворуську традицію символіко-алегоричного тлумачення Святого Письма, витворивши яскраві образи реальних історичних осіб, сповнені глибокого індивідуального тлумачення.

Величальна поезія другої половини XIII– середини XVI ст. свідчить про творчі пошуки і здобутки літератури означеного періоду, її художні прориви меж існуючого канону. Вона репрезентує новаторське бачення та розуміння життя. Ця література стала відповіддю на виклики часу, вона масштабно представила інтеграцію руського письменства в європейський культурний простір.

Вагому сторінку гімнографічної спадщини складають твори митрополитів Кипріяна і Григорія Цамблака. Фактично ці художні тексти дали літературно-естетичні відповіді на нові культурно-мистецькі виклики епохи східноєвропейського передвідродження. Вони вступили з ним у діалог, засвідчивши співзвучність і спільність інтересів. Величальні твори Кипріяна і Григорія Цамблака – одні з перших в історіях східнослов'янських книжностей, які були написані в емоційно-експресивному стилі «плетіння словес».

Літературний світогляд Кипріяна відповідає ідейним позиціям, мислинневим засадам і стилю письма представника Тирнівської літературної школи патріарха Євтимія. Авторська позиція Кипріяна репрезентує образ вчителя і наставника пастви. Переконливість і сила його тверджень ґрунтується на інтегрованих у текст мотивах особистих переживань, власних емоцій і відчуттів. Саме вони часто стають визначальними і переростають у загальнодержавні та глобальні суспільно-політичні проблеми. Для текстів творів-славнів Кипріяна характерні такі риси, як простота мови і стилю, діалогічність форми, конкретність, чіткість, послідовність у викладі матеріалу й власних думок.

Визначальним панегіричним твором Кипріяна є «Служба» на честь святого митрополита Петра Ратенського. Твір написаний згідно з традиціями жанру урочистих церковно-службових піснеспівів. Його художня місія полягає у створенні похвали святому. Переконливість твору досягається і за допомогою репрезентації особистого ставлення автора до святого Петра. Кипріян промовисто виражає свої емоції стосовно переживань із приводу

складного шляху подвижника. Він не просто пише похвалу своєму героєві, а намагається осягнути суть феномену святості, основувшись на прикладі життя і подвигу Петра Ратенського.

Суто авторські інтерпретації образів святих, новаторські для епохи Пізнього Середньовіччя репрезентовано у величальних творах Григорія Цамблака. Зокрема, показовими є його тексти, написані у жанрі служби і похвального слова, тобто посвяти героєві. Це «Служба Іоанну Новому Сучавському», «Служба Стефану Дечанському», «Служби св. Параскеві (Петці) Єпіватській (Тирновській)», «Похвальне слово митрополиту Петру», «Надгробне слово митрополиту Кипріяну», «Похвальне слово Євтимію Тирнівському».

По суті Григорій Цамблак творить вірші високого мистецького рівня, з вираженою художньою специфікою, що стали яскравим зразком тогочасної духовної творчості, яка чинила вплив на емоції та настрої читача. Хвалебні твори Григорія Цамблака складають суттєвий внесок їх автора у розвиток літератури і музично-співацького мистецтва в Україні. Відтак, його правомірно вважають фундатором так званого болгарського наспіву, який був названий «Цамблачен» і широко побутував на українських землях.

Величальна поетична творчість другої половини XIII–середини XVI ст. засвідчила суттєві зміни у моделі образу книжника. Відтепер його головним завданням стало збереження і розвиток літературних традицій у нових суспільно-політичних і культурних умовах, а також значне посилення репрезентації власної позиції та відчуттів із приводу описуваного. Така новаторська для літератури модель образу автора постає у «Слово о Лазаревѣ воскресеніи». Хоча ім'я автора залишилося невідомим, його життєва позиція, світоглядні засади, художні принципи, усвідомлення своєї епохи є яскраво вираженими і промовистими.

Загалом «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» – урочистий і піднесений величальний твір на честь Ісуса Христа – Спасителя. Модель образу автора у тексті характеризується такими рисами, як мудрість, знання попередньої

традиції, канонічної літератури. Також авторові притаманні самостійність мислення, власні інтерпретації матеріалу, бачення тогочасної доби, прагнення спроектувати осмислюваний сюжет до потреб часу.

В основі «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» лежать ремінісценції з апокрифічного Никодимового Євангелія і «Слова» Єпифанія. Натомість твір є самостійним і незалежним по відношенню до них. Його сюжетна канва базується на сюжеті про «страсті Христа» і воскресіння Лазаря, що стали авторською основою для осмислення складних етичних і моральних питань його часу. Новаторство автора полягає і у використанні жанру епідейктичної промови. Таким чином постав твір, який вийшов за межі ораторського жанру, заявивши власні глибоко специфічні риси. Насамперед його особливості визначаються інтеграцією у текст апокрифічних мотивів, жанровим синкретизмом і мозаїчністю. Автор спроектував постаті біблійних пророків на руських князів, закликавши їх до найактуальнішої проблеми того часу – об'єднати свої зусилля у боротьбі з монголо-татарами. Таким чином було актуалізовано визначальну для суспільно-політичного життя Русі ідею єдності, визнання, що саме її занепад призвів до того, що сильна колись держава стала здобиччю ворогів.

Крім того, автор «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» ставить питання про необхідність єдиного руського лідера, здатного виступити на чолі об'єднаних сил.

Загалом місійне значення «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» полягає в усталенні церковної проповіді нового типу панегіричного характеру, спрямованої на виконання як релігійно-церковних, так і суспільно-політичних функцій. Анонімний автор «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» дав релігійно-героїчне трактування теми згідно із запитамі його часу. Він мислить творчо і по-новому. Модель його образу репрезентує одного з найдавніших творців релігійної традиції, що була дуже відмінна від церковної, справивши суттєвий вплив на подальший розвиток книжної літератури та усної народної словесності.

Поетичні величальні твори на честь видатних осіб – особлива сторінка в історії гімнографії доби Пізнього Середньовіччя. Їх завдання – прославити конкретних осіб, зважаючи на виклики і суспільно-політичний контекст й історичне буття України без спроби їх канонізації. По суті це звеличення людей світських і церковних, які відігравали важливу роль у державному і церковному житті.

Промовистим зразком українсько-білоруської панегіричної творчості є анонімний твір «Похвала Великому князю Вітовту». Цьому гімнографічному творові притаманні риси піднесеності й урочистості. Автор нічого не говорить про смерть героя, а зосереджує увагу на його визначній діяльності, внескові в історію Литовсько-Руської держави. Фактично твір засвідчує собою звеличення й узагальнення державних і політичних здобутків князя Вітовта. Це спричинило формування образу ідеального володаря, котрий перебуває на вершині влади і сили, використовуючи їх справедливо.

У «Похвалі Великому князю Вітовту» представлено визначну історичну постать, але конкретні реальні факти не подаються. Натомість книжник репрезентував власну художньо-естетичну інтерпретацію постаті державного діяча. Це твір суто художній, тому історична достовірність для автора взагалі не є важливою чи визначальною. А реальні факти він використовує, щоб отримати матеріал для художніх інтерпретацій. В основі «Похвали Великому князю Вітовту» лежить популярний у панегіричній гімнографічній творчості «топос звеличення». З огляду на це багато рис характеру князя перебільшені й навіть видумані.

Прославленню церковної особи у гімнографічному жанрі присвячено твір отця Іоанна «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV». Текст підписали п'ятнадцять світських і духовних осіб Великого князівства Литовського. Це є яскравим свідченням популярності ідеї унії, її підтримки широкими церковними колами. Така тенденція була зумовлена падінням впливу Константинополя та піднесенням і посиленням влади Риму.

Проте чинення супротиву ідеї унії багатьма тогочасними церковними і суспільними діячами зумовило те, що текст «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» був сприйнятий не як оригінал, а як фальсифікат. Насамперед такі позиції зайняли письменники, які виступали противниками унії. Натомість її прихильники вважали текст «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» оригінальним і всіляко сприяли його поширенню.

Автентичність пам'ятки нині доведена остаточно. Головними доказами на користь її оригінальності є зміст, його повна співзвучність із духовним і церковним контекстом часу, відповідність жанрова й ідейно-тематична, художня специфіка відповідно до літератури того часу. У «Посольстві київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» прозвучали відповіді на виклики доби, тут порушено болючі й актуальні питання і проблеми.

«Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» – за жанром твір синкретичний, в якому поєдналися риси таких жанрів, як послання-епістоля, панегірик на честь Папи Римського Сикста IV, релігійно-богословський трактат і навіть історичний текст. Світоглядом автора у творі притаманні такі риси, як глибокий містицизм, осмислення сутнісних питань православної теології, пошук дотичностей із католицькою христологією, розуміння незгод між православними і католиками як тимчасових і випадкових, що треба подолати. Таким чином автор утверджує та художньо обґрунтовує ідею унії, яка відтворює первісне єдине християнство.

«Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» написано у стилі «плетіння слів», згідно з цією традицією тут осмислено життя і його феномени. У творі мало історичних фактів. Наявні ж коментуються у широкому культурному контексті, пояснюються у символічно-алегоричному аспекті. Своє завдання автор вбачає у створенні величної похвали Папі Римському, прославленні його діянь для того, щоб

здобути собі прихильність. Постать Папи Римського у творі ідеалізовано, багато рис його характеру перебільшено, вчинки – прикрашено. Це було зумовлено приватним прагненням автора отримати його прихильність для того, щоб обійняти посаду митрополита. «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» написано у піднесеному та глибоко емоційному стилі, відчувається вплив традиції ісихазму.

Відповіддю на прославлення Папи Римського став твір, у якому звеличується постать Константинопольського Патріарха, – «Посольство до Йона Глезни». Це яскравий зразок величальної поезії епохи Пізнього Середньовіччя, який представляє собою своєрідне послання, звернення руських князів до Константинопольського патріарха.

Головна місія «Посольство до Йона Глезни» – прохання благословити і затвердити Йона Глезну на посаді київського митрополита. Тут не названо конкретне ім'я Патріарха, до якого звертаються дописувачі. Важливо, що його називають «первостоятельним» за своїм церковним чином ієреєм після Ісуса Христа. Наголошується на тому, що Патріарх є рівним за своєю владою з учнями й апостолами Христа, його влада – духовна і величезна, він – світильник усіх православних, духовний лідер. По суті це є утвердженням і захистом православної віри. Фактично це вже був початок гострої полеміки між православними і католиками у передчутті Унії.

Звеличення світської особи є призначенням славня доби Пізнього Середньовіччя «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею». Це самостійний твір анонімного автора, який дійшов у складі Короткого Київського літопису. Головна його місія – опис, прославлення і звеличення перемоги об'єднаного литовсько-польсько-українсько-білоруського війська на чолі з гетьманом Костянтином Острозьким над московським князем Василієм III Івановичем в Оршанській битві 8 вересня 1514 р.

Визначальною рисою «Оповіді про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею» є те, що сам факт битви описано дуже стисло і коротко, натомість головна увага звернена на постать центрального героя, акцентовано на його релігійності, особистій сміливості, порядності. Литовсько-руських воїнів на чолі з їхнім лідером автор порівнює з воїнами Александра Македонського, а самого Костянтина – з його полководцем Антиохом. Автор мислить і коментує образ головного героя Костянтина Острозького у релігійно-риторичному ключі. Його характер розкривається у глибоких порівняннях зі старозавітним Авієм, індійським царем Пором, вірменським Тигранісом. Навіть наголошується, що руський герой гідний правити Божим градом – Єрусалимом.

Загалом факт створення похвальних слів видатним особам сучасності, зокрема Папі Римському, Константинопольському патріарху, князям Вітовту і Костянтину Острозькому без намагань їх канонізації є свідченням поступової зміни пріоритетів у середньовічному мисленні, еволюції від релігійного до світського світовідчуття. Тепер на зміну домінуванню сакрального поступово приходять профанне, історичне начало набуває все більш яскраво виражених рис секуляризації.

Така тенденція виявляється у творі Юрія Дрогобича (Котермака) – автора трактату «Прогностична оцінка поточного 1483 року», де вміщено опосередковану поетична присвяту-похвалу Папі Римському Сиксту IV. Тут у гуманістичному й антропоцентричному дусі звеличується і підноситься постать Папи Римського Сикста IV, наголошується на його вибраності й великому внескові в історичний розвиток Русі-України. Насамперед Юрій Дрогобич акцентує увагу на таких особистих рисах героя, як активна участь в історичному процесі, інтелект, розум, усвідомлення значущості книги. Це тип просвіченого Папи Римського, якому автор доводить те, що він досяг своєї життєвої вершини не завдяки Божій Волі, а виключно через власні риси характеру і щасливу мить народження.

Присвята-похвала витримана у гуманістичних традиціях доби Ренесансу, яку фактично започаткував Юрій Дрогобич своїм твором. Ця традиція визріла і народилася у надрах суто середньовічної хвалебної творчості.

Отже, ораторсько-проповідницька і величальна література другої половини XIII–середини XVI ст. репрезентує розвиток традицій книжності Київської Русі та наповнення їх новими вимогами доби Пізнього Середньовіччя. Творення нової художньої специфіки було зумовлене тими викликами, які поставила перед літературою нова епоха, зокрема культурні та суспільно-політичні виклики. У часи бездержавності Русі-України саме література цього часу виступала головним зберігачем культурних, духовних, церковних, літературних і державних традицій Київської Русі, які з часом відродяться в добу Бароко.

Також ораторсько-проповідницька і величальна творчість епохи Пізнього Середньовіччя з її стилем «плетіння слівес» заклала основи поезії та прози доби Ренесансу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверинцев С. Софія – Логос : Словник / Сергій Аверинцев ; упор., передмова К. Сігов. – К. : Дух і літера. – 1999. – 464 с.
2. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. С. Аверинцев. – М. : Наука, 1977. – 320 с.
3. Агацци Э. Ответственность – подлинное основание для управление свободной наукой / Э. Агацци // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 30–40.
4. Агеев В. Н. Семиотика / В. Н. Агеев. – М. : Весь Мир, 2002. – 256 с.
5. Адрианова-Перетц В. П. Об основах художественного метода древнерусской литературы / В. П. Адрианова-Перетц // Русская литература. – 1958. – № 4. – С. 61–70.
6. Александров О. Середньовічний автор / О. Александров // Давньоруське любомудріє. Тексти і контексти. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 9–24. – (Наукове видання).
7. Александрова О. В. Філософія Середніх віків та доби Відродження : підручник / О. В. Александрова. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 172 с.
8. Антологія української поезії : в 6 т. Т. 1. Українська дожовтнева поезія / Упорядник В. Шевчук. – К. : Дніпро, 1984. – С. 37–41.
9. Апокріфи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Львів, 2006. – Т. 4. – С. 461. – (Репр. вид. 1902 р.).
10. Аристотель. Поэтика / Аристотель // Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель; пер. с древнегреч. и ред. З. Н. Микеладзе. – М. : Мысль, 1976–1983. – Т. 4. – 1983. – 700 с.

11. Астаф'єв О. Г. Образ і знак : Українська емігрантська поезія у структурно-семіотичній перспективі : [моногр.] / О. Астаф'єв. – К. : Наук. думка, 2000. – 268 с.
12. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов / Ролан Барт // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. : трактаты, статьи, эссе / [сост. Г. К. Косикова]. – М. : Издательство Московского университета, 1987. – С. 387–422.
13. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Ролан Барт ; [пер. с франц., сост. Г. К. Косикова]. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
14. Барт Р. Риторика образа / Ролан Барт // Нулевая степень письма / Ролан Барт; [пер. с фр.; сост., науч. ред., автор предисл. и коммент. Г. К. Косиков]. – М. : Академ. проект, 2008. – С. 252–274.
15. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / Михаил Бахтин. – М. : Художественная литература, 1990. – 544 с.
16. Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве / М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Искусство, 1975. – С. 6-71.
17. Бахтин М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках (опыт философского анализа) / М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1986. – С. 297-325.
18. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи : статьи / М. М. Бахтин ; [сост. С. Бочаров и В. Кожинов]. – М. : Худож. лит., 1986. – 543 с.
19. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе : Очерк по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 234-407
20. Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства / Г. Башляр ; Пер. с франц. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 376 с.

21. Бгабга Г. Націєрозповідність (передмова до книги «Нація і розповідь») / Г. Бгабга // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. ; За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 559–561
22. Библиография древнерусской повести / [сост. А. А. Назаревский]. – М. ; Ленинград : Издательство АН СССР, 1955. – 192 с.
23. Бичко А.К. Історія філософії : Підручник для студентів вищих закладів освіти / А.К. Бичко, І.В. Бичко, В.Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – 408 с.
24. Біблія, або книги Святого письма Старого й Нового Заповіту : Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. проф. І. Огієнка [Електронний ресурс]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1166 с. – Режим доступу : [http://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_\(Огієнко\)](http://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко)).
25. Білецький Л. Історія української літератури : Курс лекцій УТГІ / Леонід Білецький [Передр. із ротапр. вид. та коротку вст. ст. підгот. Є. Рагушевський і В. Швець]. – Сімферополь : Всекримське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка. – 180 с.
26. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики / Леонід Білецький [упорядк., автор передм. і приміток М.М. Ільницький]. – К. : Либідь, 1999. – 405 с. – (Літературні пам'ятки України).
27. Білецький О. Шляхи розвитку українського дожовтневого літературознавства / Олександр Білецький // Зібрання праць : у 5 т. / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР ; [редкол. : М.К. Гудзій (гол.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1965–1966. – Т. 2. – 1965. – С. 72–110.
28. Білик Б. Історія української та зарубіжної культури : Навч. посіб./ Б. Білик та ін. ; За ред. С. Клапчука, В. Остафійчука. – К. : Вища шк.; Знання, 1999. – 326 с.
29. Білоус П. Актуальні питання української літературної медієвістики / Петро Білоус. – Житомир : Б. в., 2009. – 246 с. – (Наукове видання).

30. Білоус П. Давньоукраїнська література і фольклор : проблема художнього коду / Петро Білоус. – Житомир : Косенко, 2006. – 109, [1] с.
31. Білоус П. Зародження української літератури / Петро Білоус. – Житомир : Житомир, 2001. – 96 с. – (Наукове видання).
32. Білоус П. Історія української літератури XI – XVIII ст. / Петро Білоус. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 423 с.
33. Білоус П. Світло зниклих світів / Петро Білоус. – Житомир : Полісся, 2003. – 159 с. – (Наукове видання).
34. Білоус П. Українська середньовічна література : Лекції / Петро Білоус. – Житомир : ЖДУ, 2008. – 288 с. – (Навчальне видання).
35. Будний В. В. Порівняльне літературознавство : підручник / Василь Будний, Микола Ільницький // К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
36. Булгаков С. Православие : Очерки учения Православной Церкви / Сергей Булгаков. – К. : Лыбедь, 1991. – 235 с.
37. Бушмин А. С. Методологические вопросы литературоведческих исследований / А.С. Бушмин. – Л. : Наука, Ленинград. отд-ние, 1969. – 228 с.
38. Вагнер Г. К. Канон и стиль в древнерусском искусстве / Г. К. Вагнер. – М. : Искусство, 1987. – 288 с.
39. Вагнер Г. К. Проблема жанров в древнерусском искусстве / Г. К. Вагнер. – М. : Искусство, 1974. – 267 с.
40. Вервес Г.Д. Некоторые методологические аспекты литературоведческих трудов И. Франко / Г. Д. Вервес // Сравнительно-историческое изучение и теоретические вопросы развития современных литератур. – М. : Наука, 1985. – С. 159–167
41. Веретюк О. Скажи мені, хто я? (Проблема національної ідентичності літератури, літературного твору та його автора) / О. Веретюк // Слово і час. – 2005. – № 12. – С. 69-72.
42. Веселовский А. Историческая поэтика / Александр Веселовский. – М. : Высшая школа, 1989. – 404 с.

43. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков. – М. : Научная литература, 1982. – 437 с.
44. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16 : Лингвистическая прагматика. – С. 79-128.
45. Возняк М. Історія української літератури : у 2 кн. / Михайло Возняк. – [3-е вид]. – Кн. 1. – Львів : Світ, 2006. – 694 с.
46. Гадамер Г.-Г. Истина и метод : Основы философской герменевтики / Гадамер Г.Г. ; Пер. с нем. ; общ. ред. и вступ. ст. Б.Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
47. Галич О. Теорія літератури : [підруч. для студ. філолог. спец. вищ. закл. освіти] / [Галич О., Назарець В., Васильєв Є.]. – К. : Либідь, 2001. – 486 с.
48. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М. : Советский писатель, 1988. – 271 с.
49. Гнатишак М. Історія української літератури : у 2 кн. / Михайло Гнатишак. – Кн. 1. – Прага : Видавництво Юрія Тищенка, 1940. – 132 с.
50. Гнатюк М. І. Літературознавчі концепції в Україні другої половини XIX – початку XX сторіч / Михайло Гнатюк. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 208 с.
51. Голубинский Е. Канонизации святых в Русской Церкви / Е. Голубинский. – [2-е изд.]. – М. : Б. и., 1903. – 221 с.
52. Гончарук Є. Поезія українського Бароко: концептуальний простір : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 10.02.01 / Євгенія Гончарук. – К., 2013. – 20 с.
53. Горський В. С. Історія української філософії. Курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1996. – 164 с.
54. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (сер. XII– сер. XIII ст.) / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1993. – 164 с.

55. Горський В. Біля джерел / Вілен Горський. – К. : ВД «Києво-Могилянська Академія», 2006. – 257 с.
56. Горський В. С. Ідея наслідування Христа в давньоруській агіографії / В. С. Горський // Образ Христа в українській культурі : статті. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 88–122.
57. Гром'як Р. Т. Літературознавча рецепція і компаративний дискурс / Р. Т. Гром'як, В. Т. Боднар, Р. А. Бубняк та ін. ; Р. Т. Гром'як (заг. ред., вступ, висновки). – Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. – 368 с.
58. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / Михайло Грушевський. – [в 6 т., 9 кн]. – Т. 5, кн. 1. – К. : Либідь, 1995. – 255 с.
59. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / Михайло Грушевський. – Т. III. – К. : Либідь, 1993. – 285 с.
60. Гумилев Л. Н. Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником? / Л. Н. Гумилев // Русская литература. – 1972. – № 1. – С. 73–82.
- а. Гуревич А. Я. Индивид и социум на средневековом Западе / А. Я. Гуревич. – М. : РОССПЭН, 2005. – 422 с.
61. Гуревич А. Я. История и сага / А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 1972. – 198 с.
62. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – [2-е изд., исп. и доп.]. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
63. Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1981. – 358 с.
64. Демин А. С. О древнерусском литературном творчестве : опыт типологии с XI по середину XVIII в. от Иллариона до Ломоносова / А. С. Демин. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 758 с.
65. Джугастрянська Ю. В. Екзегетична література середньовіччя: сугестивний аспект (на матеріалі давньоіранської та давньоукраїнської

літератур) / Ю. В. Джугастрянська // Літературознавчі студії : збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філол. – К., 2008. – Вип. 21, ч. 1. – С. 180–185

66. Димитрій (Ярема). Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні / Димитрій (Ярема) патріях // Основа (Київ). – 1995. – № 28 (6). – С. 118–134.

67. Дмитриев Л. А. Литературно-книжная деятельность митрополита Киприана и традиции Великотырновской книжной школы / Л. А. Дмитриев // ТКШ. – Т. 2. – София, 1980. – С. 64–70.

68. Дмитриев Л. А. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы / Л. А. Дмитриев // ТОДРЛ. – 1963. – Т. 19. – С. 215–254.

69. Дончева-Панайотова Н. Киприан, старобългарски и староруски книжовник / Н. Дончева-Панайотова. – София, 1981. – 321 с.

70. Евгений (Грушецкий). Святой Григорий Палама и его учение о сущности и энергиях Божиих : Курсовое сочинение по Патрологии / Евгений (Грушецкий) // ЛПДАиС. – Ленинград, 1982. – С. 30–44.

71. Егоров А. А. Митрополит Киприан и его время : К вопросу о политическом исихазме / А. А. Егоров // Отечественная философская мысль XI–XIV вв. и греческая культура. – К. : б. в., 1991. – С. 219–229.

72. Еремин И. П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы / И. П. Еремин. – [2-е изд.]. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1987. – 327 с.

73. Еремигн И. П. Литература Древней Руси : Этюды и характеристики / И. П. Еремин ; [вст. ст. Д. С. Лихачева]. – М. ; Ленинград : Наука, 1968. – 263 с.

74. Естетика : Підручник / Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. І. Оніщенко, Д. Ю. Кучерюк ; За заг. ред. Л. Т. Левчук. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Вища шк., 2005. – 431 с.

75. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 608 с.

76. Житие и жизнь и мало исповедание от чудес иже в святых отца нашего Петра архієпископа Кыевскаго и всея Руси. Списано Киприаном смиренным митрополитом Кыевським и всея Руси // Прохоров Г. М. Повесть о Митяе: Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. – Ленинград, 1978. – С. 205–215.

77. Жулинський М. Г. Духовна спрага по втраченій Батьківщині Микола Григорович Жулинський. – [2-е вид.]. – К. : ВД «КМ Академія», 2002. – 65, [1] с.

78. Жулинський М. Нація. Культура. Література. Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури / Микола Жулинський. – К. : Наукова думка, 2010. – 556 с.

79. Задорожна Л. М. Риси етнотипу та етнохарактеристики у системі розвитку української літератури. Літописна спадщина : навчальний посібник / Л. М. Задорожна. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. – 139 с.

80. Замалеев А. Ф. Восточнославянские мыслители. Эпоха Средневековья / А. Ф. Замалеев. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 1998. – 265 с.

81. Зборовська Н. Код української літератури : проект психоісторії новітньої української літератури : [монографія] / Ніла Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 196 с.

82. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть : у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О. Сліпушко, передм. В. Яременка. – Кн. 1. – К. : Аконіт, 2002. – 784 с.

83. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть : у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О. Сліпушко, передм. В. Яременка. – Кн. 2. – К. : Аконіт, 2002. – 784 с.

84. Іванишин В. П. Нариси з теорії літератури: навчальний посібник / В. П. Іванишин. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 256 с.
85. Іванишин П. Критика і метакритика як осмислення літературності : монографія / Петро Іванишин. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 288 с. – (Серія «Монограф»).
86. Іванченко Р. Державницька ідея давньої Русі-України / Раїса Іванченко. – К. : Смолоскип, 2007. – 357 с.
87. Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI– початку XVIII ст. на Україні : монографія / Ю. А. Ісіченко. – К. : Наукова думка, 1990. – 180 с.
88. Кант І. Критика способности суждения / И. Кант // Собр. соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т.5. – 462 с.
89. Качуровський І. В. Генерика і архітектоніка / Ігор Качуровський. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія». – Кн. 1 : Література європейського середньовіччя. – 2005. – 384 с.
90. Кипріяна, смиренного митрополита Киевскаго и всея Руси, отвѣтъ ко Афанасію // РИБ. – Т. 6. – С. 266–267.
91. Клочек Г. Поетика і психологія / Григорій Клочек. – К. : Товариство «Знання» УРСР, 1990. – 47 с.
92. Ковалів Ю. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Юрій Ковалів. – Т. I. – К. : Видавничий центр «Академія», 2007. – 607 с.
93. Ковалів Ю. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Юрій Ковалів. – Т. II. – К. : Видавничий центр «Академія», 2007. – 622 с.
94. Ковалів Ю. І. Абетка дисертанта: Методологічні принципи написання дисертації [Текст] : посібник / Ю. І. Ковалів. – К. : Твім інтер, 2009. – 460 с.
95. Колобанов В. А. О Серапионе Владимирском как возможном авторе «Почения к попам» / В. А. Колобанов // ТОДРЛ. – 1958. – Т. 14. – С. 159–162.

96. Колобанов В. А. Общественно-литературная деятельность Серапиона Владимирского / В. А. Колобанов. – Ленинград–Владимир, 1962. – 289 с.
97. Конявская Е. Л. Автор в литературе Древней Руси (XI–XV вв.) / Е. Л. Конявская. – М. : РФК-Имидж Лаб, 2000. – 68 с.
98. Конявская Е. Л. Авторское самосознание древнерусского книжника (XI – середина XV в.) / Е. Л. Конявская. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 199 с.
99. Корпанюк М. Слово і дух України княжої та України козацької : Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури / Микола Корпанюк. – Черкаси : Брама, 2004. – 279 с.
100. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Т. 1. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 638 с.
101. Красноречие Древней Руси (XI–XVII вв.) / [сост. Д. С. Лихачев]. – М. : Советская Россия, 1987. – 445 с.
102. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Вісн. України. – 1998. – № 7 – 8. – С. 78 – 80.
103. Круглій А. Духовні вектори книжності Григорія Цамблака / А. Круглій // Harvard Journal of Fundamental and Applied Studies. – No. 1. (7), January-June, 2015. – Harvard University Press, 2015. – Volume VIII.– P. 794–800.
104. Круглій А. Ідейна парадигма літературної спадщини киеворуського книжника Серапіона / А. Круглій // Літературознавчі студії : [зб. наук. пр.]. – Вип. 43, ч. 1. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2015. – С. 351–358.
105. Круглій А. Концептуальний простір літературної спадщини київських митрополитів Пізнього Середньовіччя (XIII–XVI ст.) / А. Круглій // Актуальні питання гуманітарних наук : [міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного

університету імені Івана Франка]. – Дрогобич : Просвіт, 2014. – Вип. 10. – С. 154–161.

106. Круглій А. Модель образу автора в анонімному творі доби Пізнього Середньовіччя «Слово про Лазарево воскресіння» / А. Круглій // Русская литература. Исследования. – К. : Логос, 2014. – Вып. XVIII. – С. 64–74.

107. Круглій А. Модифікації української літератури Пізнього Середньовіччя: ідейні, тематичні, жанрові / А. Круглій // Актуальні питання гуманітарних наук : [міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка]. – Дрогобич : Просвіт, 2015. – Вип. 11. – С. 172–178.

108. Крымский С. Б. Философия как путь человечества и надежды / С. Б. Крымский. – К. : Курс, 2000. – 308 с.

109. Курціус Е. Р. Європейська література і латинське середньовіччя = Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter / Ернст Роберт Курціус; пер. з нім. А. Онишко. – Львів : Літопис, 2007. – 752 с.

110. Кусков В. В. История древнерусской литературы / В. В. Кусков. – [7-е изд.]. – М. : Высшая школа, 2003. – 336 с. – (Учебное издание).

111. Лаба В. Біблійна герменевтика / проф. Василь Лаба ; Український католицький університет ім. Св. Климента Папи. – [2-е вид.]. – Рим : Б. в., 1990. – 149 с. – (Праці Греко-Католицької Богословської Академії ; т. 76).

112. Лаба В. Патрологія / отець Василь Лаба. – [2-е вид.]. – Рим : Б. в., 1974. – 552 с.

113. Левицький Ю. Святі Київської Церкви / Юрій-Мирослав Левицький. – К. : Видавництво Олени Теліги, 2000. – 119 с.

114. Левицький Я. Гомілетика / Ярослав Левицький о. – Львів, 1925. – 104 с. – (Відбитка з «Ниви»).

115. Левшун Л. О слове преображенном и слове преображающем. Теоретико-аналитический очерк истории восточнославянского книжного

слова XI–XVII веков / Любовь Левшун. – Минск : Белорусская Православная Церковь, 2009. – 895 с.

116. Левшун Л. Ратаи слова и «слепые стрельцы» (к вопросу о творческом методе средневековых восточнославянских книжников) / Л. Левшун // Давньоруське любомудріє. Тексти і контексти : збірник статей. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2006. – С. 261–282.

117. Литвинов В. Ренесанс ідеї української державності (XIV–XVI ст.) / В. Литвинов // Україна. Антологія пам'яток державотворення X–XX ст. : у 10 т. – Т. 2. – К. : Дніпро, 2008. – С. 9–40.

118. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття / Володимир Литвинов. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 470 с.

119. Лихачев Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России / Лихачев Д. С. // Исследования по древнерусской литературе. – Ленинград : Наука, 1986. – С. 7–56.

120. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев // Избранные работы : в 3 т. – Т. 1. – Ленинград : Художественная литература, 1987. – С. 261–654.

121. Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков : Эпохи и стили // Избранные работы : в 3 т. – Т. 1 / Д. С. Лихачев. – Л. : Художественная литература, 1987. – С. 24–254.

122. Лихачев Д. С. Предвозрождение в литературе // Лихачев Д. С. Избранные работы в трех томах. – Т. 1. – Ленинград : Художественная литература, 1987. – С. 102–159.

123. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.

124. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб. : Искусство-СПБ, 2004. – С. 150–390.

125. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. / Юрий

Михайлович Лотман. – М. : Искусство, 1970. – 384 с.

126. Лотман Ю. М. Художественное пространство в прозе Гоголя / Ю. М. Лотман // Лотман Ю.М. В школе поэтического слова : Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М. : Просвещение, 1988. – С. 251-292.

127. Максимович М. А. История древней русской словесности / М. А. Максимович. – К. : Университетская типография, 1839. – Кн. I. – 226 с.

128. Максимович М. О. Киев явился градом великимъ ... Вибрані українознавчі твори / М. О. Максимович ; [упор. В. Замлинський]. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.

129. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К. : Обереги, 1992. – 78 с. – (Науково-популярне видання).

130. Малышевский И. О грамоте киевского митрополита Мисаила 1477 г. Папе Римскому Сиксту IV. Вопросы местного характера на III Археологическом съезде в Киеве / И. Малышевский // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 18. – С. 583–592.

131. Махновець Л. Є. Література другої половини XIII – середини XVI ст. / Л. Є. Махновець, О. В. Мишанич, В. І. Кречотень // Історія української літератури : У 8 т. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 155–197.

132. Месяца декабря в 21 день. Житіє и жизнь мало исповедание от чудес иже в святых отца нашего Петра архиепископа Кыевскаго и всея Руси. Списано Киприаном смѣренным митрополитом Кыевским и всея Руси // Прохоров Г. М. Повесть о Митяе : Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. – Ленинград, 1978. – С. 205–215.

133. Мечев К. Григорий Цамблак / К. Мечев. – София : б. и., 1969. – 267 с.

134. Микитась В. Л. Іван Франко як дослідник давньої української літератури / В. Л. Микитась. – К. : Наукова думка., 1988. – 320 с.

135. Мишанич О. Кризь віки. Літературно-критичні та історіографічні статті й дослідження / Олекса Мишанич. – К. : Обереги, 1996. – 348, [4] с.

136. Мишанич О. На переломі. Літературознавчі статті й дослідження / Олекса Мишанич // К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 426, [1] с.
137. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
138. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства / М. К. Наєнко. – К. : Просвіта, 2005. – 658 с.
139. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили / Д. С. Наливайко – К. : Мистецтво, 1981. – 287 с.
140. Наливайко Д. С. Очима Заходу : Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. С. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.
141. Нахлік Є. Письменник – нація – універсам. Світоглядні та художні шукання в літературі XIX – XX століть / Євген Нахлік. – Львів : Львівський відділ Інституту літератури, 1999. – 236 с.
142. Никольский А. Спиридон, митрополит Киевский / А. Никольский // Русский биографический словарь. – Т. 19. – СПб., 1909. – С. 259–260.
143. Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности / Н. К. Никольский // Известия отдела русского языка и словесности АН. – 1897. – Т. II, кн. 1. – С. 65–73.
144. Огієнко І. І. Українська Церква : Нариси з історії Української Православної Церкви : у 2 т. / І. І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – Т. 1–2. – 284 с.
145. Огоновський О. Історія літератури руської / Омелян Огоновський. – Ч. 1. – Львів, 1887. – XVI, 426, [2] с.
146. Павленко Г. І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі : монографія / Г. І. Павленко. – К. : Наукова думка, 1984. – 325, [1] с.
147. Падовезе Л. Вступ до патристичного богослов'я / Луїджі Падовезе ; [пер. з італ. Г. Теодорович]. – Львів : Свічадо, 2001. – 184 с.

148. Пажо Д.-А. Від культурних кліше до імажінарного / Даніель-Анрі Пажо // Літературна компаративістика. – Вип. IV : Імагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. – Ч. II. – К. : ВД «Стилос», 2011. – С. 396–430.
149. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – СПб. : Б. и., 1894. – Вып. 1. – 198 с.
150. Пелешенко Ю. Ораторсько-учительна проза і гімнографія другої половини XIII– першої половини XVI ст. / Ю. Пелешенко // Історія української літератури : У 12 томах. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 2014. – С. 605–671.
151. Пелешенко Ю. Послання митрополита Фотія і боротьба за Київську митрополичу кафедру у десятих роках XV ст. / Ю. Пелешенко // Актуальні проблеми сучасної філології. – Т. 1. – Рівне : б. в., 1994. – С. 3–16.
152. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.) : Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції : монографія / Юрій Пелешенко. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2004. – 422 с.
153. Перетц В. М. Найближчі завдання вивчення історії української літератури / В. Перетц // Записки Наукового товариства у Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 16–24.
154. Перетц В. Н. Краткий очерк методологии истории русской литературы / В. Н. Перетц. – Пг. : Академия, 1922. – 164 с.
155. Перетц В. Челобитная о благословении на Киевскую и всея Руси митрополию архиеп. Полоцкого Ионы Глезны / В. Перетц // Университетские известия. – К., 1904. – № 10. – С. 4.
156. Петров М. І. Перші спроби історіографії української літератури / М. І. Петров // Скрижалі пам'яті, (упорядники В. Ульяновський, І. Карсим, вст. ст. В. Ульяновського та О. Панчук). – К. : Либідь, 2004. – С. 3–27.
157. Петухов Е. Серапион – русский проповедник XIII века / Е. Петухов. – М., 1991. – 345 с.

158. Пиккио Р. *Slavia Orthodoxa* : Литература и язык / Риккардо Пиккио ; [отв. ред. Н. Н. Запольская, В. В. Калугин ; ред. М. М. Соколовская ; предисл. В. В. Калугин]. – М. : Знак, 2003. – 720 с.
159. Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси : 988–1237 гг. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Византинороссика, 1996. – XX, 572 с.
160. Попович М. В. Нариси історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1999. – 728 с.
161. Послания митрополита Киприана // Прохоров Г. М. Повесть о Митяе: Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. – Л., 1978. – С. 195–202.
162. Пospelов Г. Н. Вопросы методологии и поэтики : сборник статей / Г. Н. Пospelов. – М. : Издательство Московского университета, 1983. – 336 с.
163. Поучение митрополита Петра духовенству (об епитимиях и вдовых погах) и мирянам (об усердии к церкви) // Памятники древнерусского канонического права. – Ч. 1. – РИБ. – Т. 6. – СПб., 1880. – С. 159–164.
164. Правило Кюрила, митрополита Руськаго // РИБ. – Т. 6. – Стб. 83–102.
165. Представленье Петра, митрополита всея Руси, а се ему чтение, творение Прохора, епископа Ростовьскаго // Макарий (Булгаков). История русской церкви. – Кн. 3. – Т. 4. – М., 1995. – С. 415–417.
166. Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна та ін. – К. : Наук. думка, 2006. – 403 с.
167. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. / Б. Я. Рамм. – М. ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1959. – 283 с.
168. Рождественская М. В. К литературной истории текста «Слова о Лазаревем воскресении» / М. В. Рождественская // ТОДРЛ. – 1970. – Т. 25. – С. 53–56.

169. Рождественская М. В. К литературной истории текста «Слова о Лазаревом воскресении» / М. В. Рождественская // ТОДРЛ. – 1972. – Т. 27. – С. 109–119.
170. Розов Н. Н. Книга Древней Руси XI–XV вв. / Н. Н. Розов. – М. : Книга, 1977. – 169 с.
171. Рыбинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XV века / В. Рыбинский. – К., 1891. – 123 с.
172. Саббатовский А. Григорий Цамблак – митрополит киевский и литовський / А. Сабатовский. – К. : б. и., 1896. – 187 с.
173. Седова Р. А. Рукописная традиция «Жития Петра» в редакции митрополита Киприана и традиции Великотырновской книжной школы / Р. А. Седова // ТКШ. – Т. 2. – София, 1980. – С. 64–70.
174. Седова Р.А. Святитель Петр, митрополит Московский в литературе и искусстве Древней Руси / Р. А. Седова. – М. : Научная мысль, 1993. – 345 с.
175. Сергійчук В. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти / В. Сергійчук, В. Піскун, Т. Воропаєва // Фундаментальні орієнтири науки. – К. : Фонд фундаментальних досліджень, 2005. – С. 24–53.
176. Сирцова О. М. Апокрифічна апокаліптика. Філософська екзегеза і текстологія / О. М. Сирцова. – К. : КМ Академія, Пульсари, 2000. – 326 с.
177. Сліпушко О. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI– перша половина XIII ст.) : монографія / Оксана Сліпушко. – К. : Аконті, 2009. – 416 с.
178. Сліпушко О. Література Києворуської держави (XI–XIII століття) : актуальні проблеми сучасних студій / Оксана Сліпушко // Слово і час. – 2007. – № 8. – С. 14–28.
179. Сліпушко О. Література Київської Русі : Нариси / Оксана Сліпушко. – К. : Ред. загальнопед. Газ., 2005. – 112 с. – (Бібл. «Шк. світу»).

180. Сліпушко О. Література Київської Русі: навчальний посібник. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – 393 с.
181. Сліпушко О. Образ автора у літературі Києворуської держави (XI – перша половина XIII століть) / О. Сліпушко. – К. : Друк СПД Максимов І. Ю., 2009. – 144 с.
182. Сліпушко О. Софія Київська = Sophia of Kyiv : українська література Середньовіччя : доба Київської Русі (X-XIII століття) / Сліпушко Оксана. – К. : Аконіт, 2002. – 400 с.
183. Сліпушко О. М. Києворуська література у контексті європейського середньовіччя / О. М. Сліпушко // Літературознавчі студії : збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філол. – К., 2010. – Вип. 29. – С. 366–373.
184. «Слова» Серапиона Владимирского / Подготовка текста, перевод и комментарий В. В. Колесова // ПЛДР. XIII век. – М., 1981. – С. 440–455.
185. Слово Григорія митрополита, како держать вьру німці // Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.). – М. б. и., 1875. – С. 320–325.
186. Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV–XVIII століття): в чотирьох книгах. – 1 книга : Література епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття). Література Раннього Бароко (80-ті роки XVI століття–1632 рік) / упорядкування : В. Шевчук, В. Яременко. – К. : Аконіт, 2006. – 799 с.
187. Сміт Е. Д. Національна ідентичність та інші види ідентичностей / Д. Ентоні Сміт [пер. з англ. П. Таращука] // Національна ідентичність / Д. Ентоні Сміт. – К. : Основи, 1994. – С. 10-27.
188. Социальная история Средневековья : в 2 т. – Т. 1. Раннее Средневековье / [под. ред. Е. А. Косминского и А. Д. Удальцова]. – М. : ОГИЗ, 1927. – 254 с.

189. Степовик Д. Історія української ікони Х–ХХ ст. / Дмитро Степовик. – К. : Либідь, 1996. – 440 с.
190. Сулима В. Біблія і українська література : навчальний посібник / Віра Сулима. – К. : Освіта, 1998. – 399, [1] с. – (Навчальне видання).
191. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т., 14 кн. – Т. 1 / [упор. і комент. О. Сліпушко, передм. В. Яременка, О. Сліпушко]. – К. : Дніпро, 2001. – 630с.
192. Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки / Степан Томашівський. – Мюнхен : УВА, 1948. – 252 с.
193. Топоров В. Святость и святыя в русской духовной культуре / В. Топоров // Три века христианства на Руси (XII–XIV ст.). – М. : Наука, 1998. – Т. 2. – 902 с.
194. Топоров В. Пространство / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах) / Гл. ред. С. А. Токарев. — М. : Советская энциклопедия, 1980. – Т. 2. – С. 340–342.
195. Топоров В. Функция границы и образ «соседа» в становлении этнического самосознания (Русско-балтийская перспектива) / В. Топоров // Советское славяноведение. – 1991. – № 1. – С. 29–37.
196. Топоров В. Н. Модель мира (мифопоэтическая) / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах) / Гл. ред. С. А. Токарев. – М. : Советская энциклопедия, 1980. – Т. 2. – С. 161–166.
197. Търновска книжовна школа // Кн. 3. Григорий Цамблак: Живот и творчество. – София, 1984. – 367 с.
198. Українські письменники : Біобібліографічний словник : у 5 т. – Т. 1. Давня українська література : XI–XVIII ст. / [упор. Л. Є. Махновець]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – 976, [3] с.
199. Фольклор та мистецтво слов'ян у європейському контексті : колективна монографія / [голов. ред. Г. А. Скрипник, відп. ред. Л. К. Вахніна] ; авт. : Л. К. Вахніна, Г. І. Веселовська, В. Д. Головатюк та ін. ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2012. – 276 с.

200. Франко І. Історія української літератури. Часть перша / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 40. – С. 7–372.
201. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – Т. 41. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 194–470.
202. Франко І. Слово о Лазаревь воскресеніи. Староруська поема на апокрифічні теми / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – Т. 32. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 55–110.
203. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – Т. 41. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 194–470.
204. Франко І. Южнорусская література / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – Т. 41. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 101–162.
205. Фролов И. Т. Философия и оптика науки: итоги и перспективы / И. Т. Фролов // Вопросы философии. – 1995. – № 7. – С. 32–37.
206. Фуко М. Що таке автор? / М. Фуко // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. ; За ред. М. Зубрицької. – Л. : Літопис, 1996. – С. 444-455.
207. Хейзинга Й. Homo ludens: в тени завтрашнього дня / Й. Хейзинга. – М. : Прогресс, 1992. – 464 С.
208. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII веков / [рук. проекта, отв. ред. В. В. Бычков]. – М. : Ладомир, 1996. – 560 с.
209. Цамблак Г. Григорія мниха и прозвитера, ігумена обители Плинаирскыа, [Слово] надгробное, иже во святых по истиннѣ, Киприану, архієпископу російскому // Українська література XIV–XVI ст. – К. : Наукова думка, 1988. – С 55-60.
210. Цамблак Г. [Слово] въ святый Великий Пяток // Рукопис Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. Бібліотека

Києво-Софійського собору. – № 168 (43). Збірник XVI або початку XVII ст. – Арк. 105–127.

211. Целік Т. В. Особистісне начало у філософській культурі Київської Русі : монографія / Т. В. Целік. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2005. – 310 с.

212. Чижевський Д. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму / Дмитро Чижевський. – Тернопіль : МПП «Презент» за участю товариства «Феміна», 1994. – 480 с.

213. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – К. : Обрій, – 1992. – 228, [2] с.

214. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур / Дмитро Чижевський. – К. : Видавничий центр «Академія», 2005. – 217 с.

215. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом : Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Ігор Шевченко ; [пер. з англ. М. Габлевич]. – Львів : Ін-т Історії Церкви ЛБА, 2001. – XIX, 250 с.

216. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн. / Валерій Шевчук. – Кн. 1. Ренесанс. Раннє Бароко. – К. : Либідь, 2004. – 398 с. – (Наукове видання).

217. Штонь Г. М. Духовні простори української ліро-епічної прози / Григорій Штонь. – К. : Б. в., 1998. – 316 с.

218. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432 с.

219. Элиаде М. Космос и история: Избранные работы, – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.

220. Яременко В. Златоусти, «златослови» та «златоструї» України-Русі епохи Середньовіччя (IX– середина XV ст.) / Василь Яременко // Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть : у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О. Сліпушко, передм. В. Яременка]. – Кн. 1. – К. : Аконіт, 2002. – С. 11–49.

221. Яусс Г. Р. История литературы как вызов теории литературы / Г. Р. Яусс // Современная литературная теория : Антология. – М., 2004. – С. 193–200.
222. Яцимирский А. И. Григорий Цамблак: Очерк его жизни, административной и книжной деятельности / А. И. Яцимирский. – СПб. : б.и., 1904. – 239 с.
223. Яцимирский А. И. Из истории славянской проповеди в Молдавии (Неизвестные произведения Григория Цамблака) / А. И. Яцимирский. – СПб., 1906. – 98 с.
224. A Dictionary of Christian Spirituality / Ed. by Gordon S. Wakefield. – London : SCM Press Ltd, 1983. – 400 p.
225. Asketic Culture : Renunciation and Wordly Engagement / [ed. by K. Ishwaran]. – Leiden ; Boston ; Koln : Brill, 1999. – 160 p.
226. Ayo N., C.S.C. The Lord's Prayer : A Survey Theological and Literary / Nicholas Ayo, C.S.C. – Notre Dame; London: University of Notre Dame Press, 1992. – XIV, 258 p.
227. Barry P. Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory / Peter Barry. – Manchester University Press, 2009. – 352 p.
228. Bortnes J. Visions of Glory : Study in Early Russian Hagiography / Jostein Bortnes ; [trans. by Jostein Bortnes and Paul L. Neilsen]. – Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press International, Inc., 1988. – 303 p.
229. Bredero A. H. Christendom and Christianity in the Middle Ages : The Relation between Religion, Church, and Society / Bredero Adrian H. ; [trans. by Reinder Bruinsmen]. – Grand Rapids, Michigan : William B. Eerdmans Publishing Company, 1994. – XIV, 402 p.
230. Discourses of Authority in Medieval and Renaissance Literature / [ed. by K. Brownlee, W. Stephens]. – Hanover ; London : University Press of New England, 1989. – X , 297 p.
231. Eagleton T. Literary Theory: An Introduction / Terry Eagleton. – 2nd ed. – 248 p.

232. Greenfield L. Nationalism: Five Roads of Modernity / Liah Greenfield. – Cambridge M A : Harvard University Press, 1992. – 420 p.

233. Modern Criticism and Theory: A Reader ; Ed. David Lodge and Nigel Wood. – 2nd ed. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.questia.com/read/59661541/modern-criticism-and-theory-a-reader>

234. Piccio R. Open Questions in the Study of the Orthodox Slavic and Roman Slavic Variants of Slavic Culture / Riccardo Piccio // Contributi Italiani al XII Confresso internazionale degli slavisti (Cracovia 26 Agosto – 3 Settembre 1998). A cura di Francois Esvan. – Napoli, 1998. – P. 1–23.

235. Theory's Empire: An Anthology of Dissent. Ed. Daphne Patai and Will H. Corral. – New York : Columbia University Press, 2005. – 736 p.